

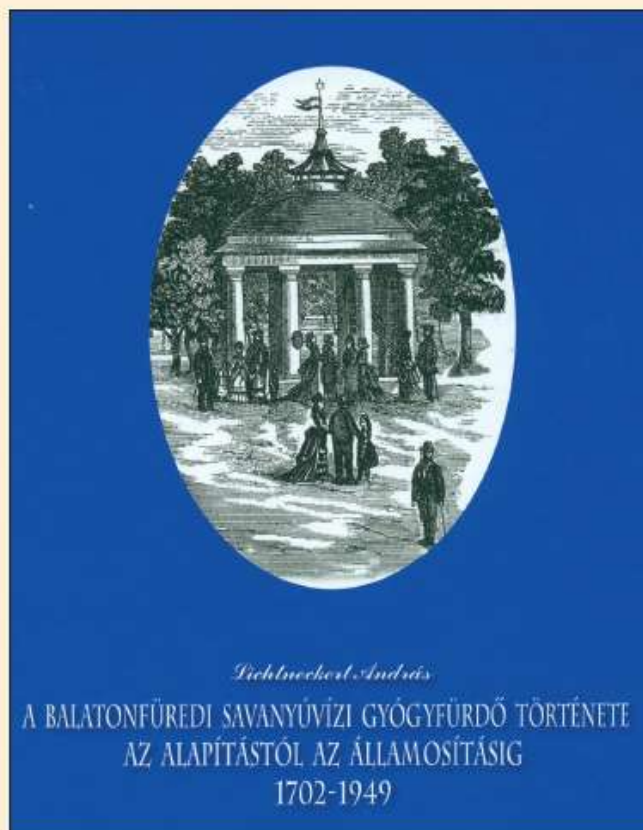

FÜREDI HISTÓRIA

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

XVI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM 44.

2016.

Lichtneckert András a balatonfüredi gyógyfürdő történetéről írott könyvének címlapja
(2013)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Rácz János: BALATONFÜREDI HELYNEVEK	3
---	---

KÖZLEMÉNYEK

Tóth-Bencze Tamás: ÚJABB ADALÉKOK KISS ERNŐ TÖRTÉNETÉHEZ	28
--	----

Balogh Gyula: KISS ERNŐ KÉZFOGÓJA	31
---	----

KÖNYVISMERTETÉSEK

Jakab Réka: LICHTNECKERT ANDRÁS, <i>A BALATONFÜREDI SAVANYÚVÍZI GYÓGYFÜRDŐ TÖRTÉNETE AZ ALAPÍTÁSTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG, 1702–1949</i> . BALATONFÜRED, 2013, 448 OLDAL, FÜGGELÉKBEN 54 SZÍNES KÉPPEL	34
---	----

EGYESÜLETI HÍREK

AKI A CSALÁDJÁÉRT ÉLT	40
-----------------------------	----

FÜREDI HISTÓRIA
helytörténeti folyóirat

XVI. évfolyam 1. szám 44. 2016.

Alapítva: 2001-ben

Felelős szerkesztő:
DR. RÁCZ JÁNOS

Szerkesztő bizottság:
BAÁN BEÁTA, ELEK MIKLÓS,
NÉMETHNÉ RÁCZ LÍDIA,
SÁRKÖZINÉ SÁROVITS HAJNALKA,
TÓTH-BENCZE TAMÁS

Nyomdai előkészítés:
TÓTH-BENCZE TAMÁS

Kiadja
a Balatonfüredi Helytörténeti Egyesület

Felelős kiadó:
BUDÁNÉ BOCSOR ÁGNES
elnök

A folyóirat
Balatonfüred Város Önkormányzata
támogatásával jelent meg.

A pecsétnyomat rekonstrukciója
PÁLFFY KÁROLY
grafikusművész munkája.

Ára: 400 Ft

A folyóiratot az egyesületi tagok
tagilletményként kapják.

Megjelenik évenként háromszor:
április, július, december

Szerkesztőség:
E-mail cím: furedihistoria@gmail.com

Nyomda:
OOKPress, Veszprém
Felelős vezető: SZATHMÁRY ATTILA
ISSN 1587-9399

E számunk szerzői:

Balogh Gyula levéltáros,
Szombathely

Horváth Ágnes ????,
Balatonfüred ??

Horváth Erika ????,
Balatonfüred ??

Jakab Réka levéltáros,
Veszprém

Dr. Rác János nyelvész,
Balatonfüred

Tóth-Bencze Tamás könyvtáros,
Balatonfüred

A folyóirat kapható:

Balatonfüreden, a Városi Könyvtárban,
a Városi Helytörténeti Gyűjtemény
és Kiállítóhelyen,
a Tourinform Irodában,
az Arácsi Népházban,
a Köztársaság utcai könyvesboltban és
a Bodorka – Balatoni Vízivilág Látogatóközpontban.

Köszönjük a szerzőknek, alkotóknak, hogy tiszteletdíjukról lemondtak,
és ezzel támogatták a folyóirat megjelenését.

A folyóirat korábbi számai – az aktuális év számainak kivételével – pdf formátumban letölthetők a
<http://www.historia-bfured.hu/f%C3%BCredi-hist%C3%B3ria,14.html> oldalról, az egyes számok tartalomjegyzéke alatt található link segítségével.

RÁCZ JÁNOS

BALATONFÜREDI HELYNEVEK

A helynévkutatás a településtörténet egyik legfontosabb segédtudománya. A helytörténészek, a nyelvészek, a történeti demográfia kutatói, földrajztudósok, néprajzosok egyaránt érdeklődéssel kutatják helyneveink eredetét. Vizsgálják, hogy a helynév mikor, milyen alakban olvasható először a magyar írásbeliségben, megkeresik a későbbi alakváltozatokat, és néha fényt derítenek a helynév eredetére. Helynévképzős nevek már a legkorábbi nyelvemlékeinkben is találhatók. A helynévképzővel történő névalkotás a helynévképzés, az így létrejött helynév a képzett helynév. A leggyakoribb helynévképző az -s, az -i és a -d. Földrajzi neveinkben nem csak közszók fordulnak elő, a magyar helynevek keletkezésében nagy szerepe van például a személyneveknek.

A helynévkutatók általában nem tartják a névfejtés feladatkörébe tartozónak a helynév lexikális elemeinek eredet szerinti azonosítását. Ám az én véleményem szerint a helynév tulajdonnévi részének magyarázata sok esetben érdekes és tanulságos lehet, és az ilyen helynévelemző szemlélet árul el többet a helynév keletkezéséről, valamint a kapcsolódó helytörténeti ismeretanyagról.

Helyfogalmainkat a földrajzi köznevek fejezik ki. Földrajzi név minden olyan nyelvi alakulat, amelyet a földfelszín természetes és mesterséges részleteinek azonosítására kisebb-nagyobb közösségek használnak. Nem általános terminológiai probléma a *helynév* és a *földrajzi név* fogalmának a használata, hiszen ezeknek a terminusoknak az alkalmazását nemkívánatos terminológiai többértelműség nem jellemzi. A szakirodalom leginkább szinonim terminusként kezeli a két szót, a 'hely' fogalmi körébe sorolható tulajdonnévi értékű nyelvi jelekre azonos értelemben használjuk a helynév és a földrajzi név műszót. A különféle helyeknek más-más módon való megnevezése nem ritka, hiszen a megnevezendő objektumnak, a tulajdonnévvel egyeditett helynek a névadásban felhasználható jellegzetessége elsősorban annak entitásától függ.

A helyneveket, illetve a rájuk vonatkozó tudományos igényű etimológiákat többféle szempont szerint lehet rendszerezni. Csoportosíthatók a névadás indítéka szerint, de elkülöníthetők aszerint is, hogy milyen nyelvi elemekből állnak. Ez utóbbi szempont azért is fontos, mert a nevek korát akár a névelemek alapján is meg lehet állapítani. (Például a -d képzős helységnevek az Árpád-korban keletkeztek, ilyen városunk *Füred* neve is.) Az egyes helynévfajták elkülönítése, a tulajdonnévvel megjelölt helyeknek az eltérő sajátosságai szerint történő osztályozása az alábbi kategóriákat tartalmazhatja: 1. víznevek, 2. vízparti helyek nevei, 3. domborzati nevek, 4. tájnevek, 5. határnevek, 6. lakott területek nevei, 7. építménynevek. Ezeken a kategóriákon belül bármilyen pontosan is definiáljuk az egyes helynévfajtákat, konkrét denotációik besorolása mindig viszonylagos marad. Például a domborzati nevek közt a 'földfelszín kiemelkedéseit' jelentő dombok és a hegyek neveinél a névadók földrajzi környezete által meghatározott szemléletétől függ, mit tekintenek dombnak, mit hegynek. A kiemelkedést jelölő térszinformanevek közül a *hegy* szóra számos adatot találunk a füredi mikronevekben is.

Helynévtipológiáink általában elkülönítik a természeti és a műveltségi nevek csoportját. Az előbbieket közé az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, a műveltségi nevekhez pedig az ember alkotásainak helynévszerű megnevezéseit (egyrészt hegyek, érintetlen erdők, másrészt határnevek, hidak, stb. nevei). A nevekben meglévő földrajzi köznevek fogalmi jelentése (pl. patak, folyó – csatorna) jó segítség. A földrajzi köznevek fontos szerepet játszanak a helynevek felépítésében, mert kifejezik a név által jelölt hely fajtáját. Legkevésbé a tavak, folyók és nagyobb patakok nevei vannak feledésnek kitéve. A mikrotoponimák, például a csupán egy-két helység területén keresztül-folyó kis patakok nevei, amelyek csak a helyiek nyelvében használatosak, még a lakosság kicserélődése nélkül is könnyen változhatnak.

A balatonfüredi helynevek döntő többsége magyar alakulat, belső nyelvi fejleménnyel keletkezett. A helynevekben meglévő alaptagok magyar köznevek, a jelzői bővítmények pedig magyar melléknévek. A tulajdonnévvel egyeditett helyek neveiben a tulajdonnevek lehetnek például személynevek, vagy színnevek és más tulajdonságot, méretet, hangzást, kort, alakot, gazdálkodási kört, stb. kifejező bővítmények. A hagyományos értelemben vett földrajzi köznév olyan név, amely egy földrajzi fogalmat jelöl. Jelentése elsődlegesen földrajzi, topográfiai jellegű: *dűlő*, *erdő*, *hegy* stb., ám számos névnek az elsődleges vagy alapjelentése nem földrajzi, topográfiai jellegű, de áttételesen, főként előtaggal gyakran földrajzi névvé válnak: *kút*, *hid*.

Füred és Arács községekben igen fontos gazdasági ág volt a szőlészet-borászat, az erre vonatkozó régi helynevek aránya is igen nagy. E két község esetében a népi halászat mestersége nemcsak személynevekben, hanem földrajzi nevekben is megőrződött. A vízterületeket mindig is felosztották a halászok, minden részét megnevezték, hogy el tudjanak igazodni a sík vízen vagy a nádasoknál, az öblöknél és a földnyelveknél. Az alaptagok jelöltsége figyelhető meg az alábbi két helynévtípusnál. Jelentős számú az egyik, a -*dűlő* alaptaggal alkotott típus. Jelentésfejlődés történt a *dűlő* földrajzi köznév esetében, ez ugyanis kezdetben melléknévi igenévi jelentéssel szerepelt, s jelentéstapadással önállósult a *dűlő-föld*, *dűlőút* típusú jelzős szerkezetekből (a *dűlő* elsődleges melléknévi igenévi jelentése látható az arácsi *Csapásra dűlő* vagy az aszófői *Sarokradűlő* helynévben). Az alaprész mai jelentése 'határnak két út vagy mezsgye közötti, (külön névvel megjelölt) része'. Utalhatnak a hely elhelyezkedésére: *Nemesföldi dűlő*, *Balázs-hegyi dűlő*, *Száka-dűlő*, *Sándor-hegyi*

dűlő, Csipkés-dűlő, Kéki-dűlő, Koloska-dűlő, Körtvélyesi-dűlő, Meződi-dűlő, Nagy-fenyei-dűlő, Öreg-hegyi dűlő, Szőlőfői-dűlő, és tartalmazhatnak személynévi bővítményt: Mikó-dűlő, a bővítményi résszel utalva a hely használójára. Számos helynévben szerepel az -alj, alja, alsó alaptag is, jelentése egyrészt 'mélyebben fekvő terület', másrészt 'völgy alsó része, feneke, bejárata', illetve szintbeli különbség jut kifejezésre: 'hegy, hegyoldal, szőlőterület, stb. alsó része, lába'. Füreden például Baricskaalja, Fitospart-alja, Cseralja, Fenékalja, Kenderekalja, Kömejedalja, Nagy-fenyőalja, Palotaalja, Péterhegy-alja, Tüskésrétek-alja, Vörösföldek-alja, Alsó-erdő, Alsó-Öreghegy. Ezeknél a név bővítményi része a hely viszonyított, relatív helyzetét nevezi meg. Ez a földrajzi köznév közel áll jelentését tekintve a térszinformanevekhez, de nemcsak mélyebben fekvő területre utal (mint például a lapos és a fenék), hanem valami melletti helyet jelöl meg inkább.

A balatonfüredi földrajzi nevek közt nem ritka, hogy tájrész méretére utal a helynevek kis-, nagy-, hosszú-, stb. jelzői előtagja. Ezeknél a bővítményi résznek önmagukban semmilyen földrajzi vonatkozásuk nincs, csak viszonyító elemek a névszerkezetben, pl. Kis-erdő, Kis-aszó, Kis-öböl, Kis-Kereszt-hegy, Kis-hálás, Nagy-fenyő, Nagy-mező, Hosszú-hegy, Hosszú-Bocvár. De alakjára is utalhat (Lapos-telek, Fenék). A települések domborzati viszonyai, térszíni formái is motíválóak lehetnek a névadásban. Füred belső keletkezésszerű hegyföldrajzi közneveinek csoportja négy lexémát foglal magába. Az ebbe a kategóriába tartozó földrajzi köznevek ugyanúgy általános kiemelkedést jelentenek, azonban ellentétben a jövővénynevekkel, ezek mind (hegy, domb, hát, kő) szókinszünk ősi rétegéhez tartoznak. Térbeli helyzetviszonyítás által motivált hegyföldrajzi köznevek annak alapján különíthetők el, hogy egy magaslat mely részén helyezkedik el a nevezett földrajzi terület. Ide tartoznak a tető, tő hegyföldrajzi köznevek. Térszinformát kifejező nevek: Polányi-domb, Páska-domb, Kömejed-domb, Balázs-hegy, György-hegy, László-hegy, Péter-hegy, Sándor-hegy, Tamás-hegy, Koloska-oldal, Irtáshát, Szőlőszél, Borsovány-völgy, Malom-völgy, Aszó-völgy, Kéki-völgy, Harangozó-völgy, Robogó-völgy, stb. Vízrajzi nevek az itteni helynevekben: Siske-forrás, -patak, Koloska-forrás, -patak, Séd út, Kéki-patak, Szákai-berek, Berek-rét, Határ-árok. A hidakat is névvel jelölték (Dobogó híd, Fenéki vasúti híd, Kőhid, Séd híd, Új híd), és számon tartották a különböző talajokat, ásványokat, köves vagy a kőbányászatra alkalmas helyeket (Agyagdi, Agyaggödrök, Tüzköves, Vörösföldek, Köves, Bocvári kőbánya, Hajógyári kőfejtő). Színnévvvel alkotott a Fehér-víz, Vörös-földek, Vörös-kút, Vörös-mál, foglalkozásnévvel a Bocvár, alakleíró a Cinegeorr, Kereked, Kereszt-hegy, hangutánzó szóval a Csörgő-kút. A gazdálkodás körében erdőgazdaságra utal az Egyesek erdeje, állattartásra a Déllei-földek, Öreg-hálás, Kis-hálás, Kecskedűlő, Ökörhálás. A magyar nyelv első nyelvmemlékei, írásbeliségünk első forrásai éppen a Balatonfüred-csopaki borvidékhez tartozó területről kerültek ki. Korabeli oklevelek megőrizték az egykori határrészek, dűlők akkori magyar neveit is, a szőlőművelésre utal számos régi füredi földrajzi név: Szőlőfő, Szőlőszél, Borsovány-völgy, Farkas-szőlője, Hegybéli szőlő, Kecskés-szőlő, Keszegh-szőlő, Szőlőkalja. Mezőgazdasági terület volt a Papmezeje, ipari, ipari tevékenységre utaló pedig a Deszkametsző, Malom-völgy, Mészke-gödrök, Kőbánya, Hamuház, Ásó-malom, Téglaház, Téglavető. Kereskedelmi tevékenységre utal a Vásár-domb, Vásár tér elnevezés. Vallási alapja van az Istenfia-hegy, Istenfia-dűlő neveknek, és kialakult a hiedelemvilágból vett főnevekkel is helynév (Sárkánylik, Sárkány-völgy). Etnikai preferenciával, népnévvvel keletkezett az Angol-kert, Angol-szőlők, Tót-séd.

Gyakorlati Füreden és Arácon a személynévekkel alkotott helynevek is. A pusztai személynévi helynévadás a régi magyar névadás jellegzetes típusa, és egyben a legősibb névadási mód is. Füreden ma már ritka az ilyen helynév (pl. Siske). A XIV. századtól két névadási mód létezett egymás mellett: a pusztai személynévi és a földrajzi utótaggal ellátott személynévi helynévadás, azaz személynévi előtag + földrajzi köznév szerkezetű. Ilyen már annál több van Füreden (Tamás-hegy, György-hegy, László-hegy, Domján-part, Kecskés-szőlő, Balázs-hegy, Lóczy-barlang, Sárny-rét, Péter-hegy, Szűts-oldal, Polányi-domb, Sándor-hegy, Székér Ernő-kút). Füreden is igen magas az egykori birtoklásra emlékeztető nevek száma, ennél a névtípusnál gyakran a lakóra, tulajdonosra vagy a földesúrra utalnak a helynevek, pl. Millei-barlang, Farkas-szőlője, Mikó-dűlő, Varga-szállás, Domján-part, Kecskés-szőlő, Keszegh-szőlő. És természetesen az állatnevekkel is alkottak helyneveket (pl. Kecskedűlő, Cinegeorr, Cinegenád, Evetes, Ökörhálás, Tik-hegy), de a növényneveket tartalmazó földrajzi nevek arányszáma a jelentősebb: Csipkés-dűlő, Som-hegy, Fűz-berek, Cseralja, Rózsa-liget, Magyalszél, Káposztáskert, Körtvélyes, Nyárfás, Szömörceszérű, Kalótyai-nádas, Fenyves, Kenderekalja.

Összeállításom történeti és élő nyelvi adatokat is tartalmaz. A földrajzi neveket szócikkbe szedtem, a neveket betűrendben, címszóként köznyelvi formájával, a mai helyesírással tüntetem fel. A szócikkek szerkezeti felépítését illetően törekedtem az egységes kialakításra. A helynév mai alakja a kövéren szedett címszó, ezt az illető földrajzi objektum helyének meghatározása követi. A lokalizáció után, amennyiben nyelvtörténetileg adatolható, a helynév első előfordulásai szerepelnek évszámmal és lelőhellyel. A rövidítések feloldását a Hivatkozások, Irodalom jegyzék tartalmazza. A történeti

névanyaghoz az adatokat egykori oklevelekből, okmánytárakból, régi térképekből, a halásztópográfiaiból, folyóiratokból, néprajzi gyűjteményekből és helytörténeti munkákból vettem. A szótörténeti rész gyakran kiegészül a népnyelvi alakváltozatokkal. Ezt követően a névmagyarozatra, etimológiára kerül sor. Az ismétlődések elkerülése céljából egyes – többször is azonos funkcióval előforduló – névelemet csak egyszer tárgyalom, a többi szócikkben pedig utalok rá. Végül a helynévnek esetleges helytörténetileg fontosnak látszó összefüggései kerülnek sorra.

Agyagdi-dűlő

Agyagos terület az arácsi vasútállomás közelében; a vasúti átjáró fölötti kanyarnál, a mai Lóczy utca nyugati része, az Ifjúság és Madách utca környéke. Az 1778. évi úrbéri összeíráskor – termőképessége alapján – a második osztályba sorolták az *Agyagdi dűlőt* (L. 224). Térképeken 1853: *Ageg földek* (GAR.), 1858: *Agyagdi dűllő* (GA.), arácsi jegyzőkönyvben 1861: ua. (VeA.). Az *Agyagdi* név az *agyag* főnév -d képzős származéka, 'valamivel ellátott, valamiben gazdag' értelmű az ilyen képzős név. Ez a képző gyakori helynevekben; vö. Fűred, Diósd. Mogyoród, stb. Az Agyagdi terület korábban a gróf Esterházy család birtoka volt.

Agyaggödörök

1928: *Agyag gödör* (BT.), Az agyaggödör agyag ki-termelésére készített mélyedés. Ez a terület agyagdombos, gödrös volt, erre utal ez a helynév. Az itt kibányászott agyagot téglaegetéshez használták, l. Téglaház, Téglavető. 1939-ben a füredi építész, Káldy Ferenc vette meg Esterházy Máriától a gödrös területet, rendbe hozta és felparcellázta. Vízvezetékét és villanyhálózatot épített ki, a területet a helyiek *Káldytelepnek* hívták.

Ajtós

A Kék-hegyen lévő oldalon húzódó határrész. Úrbéri összeíráson 1778-ban – rossz talaja miatt – a harmadik osztályba sorolták az *Ajtós dűlőt* (L. 224). 1902-ben *Ajtós* (J.). Elnevezésének esetében a névadási szemlélet háttere az, hogy az így nevezett rész tulajdonképpen átjáró, út visz itt Arács felé. Korábban erdős, illetve szőlővel beültetett terület volt.

Álom-kút

Arácsra található, minden bizonnyal forráskút, öreg nyárfa alatt volt a 33-as őrháztól nyugatra. Egy 1641. évi végrendeletben: *Alom-kút* (L. 201). Térképen 1853: *Alom kut* (GAR.), majd helynévgyűjtésben 1902: *Álom-kút* (J.). A népnyelvben *Álom-kut* (S. 592): „még álmában sem talál jobb ivóvizet az ember!” – mondták az arácsi adatközlők. Zákonyi Tilesch Nándort idézi (837), aki szerint azért nevezték így, mert a lombos nyárfa alatt édes volt a pihenés és az álom. Szerepel összetételben is, a kút környékén volt az *Álomkúti-dűllő*, 1858-ban térképen is jelölték: *Alomkúti dűllő* (GA.). Innen a Balatonig terjedően szántó és rét terület volt.

Alsó-erdő

1887-ben *Alsó-erdő* (MK.), 1902: ua. (J.). A helynév jelző előtagja azzal van összefüggésben, hogy ez az erdőterület Füred alsó, alacsonyabban fekvő részén terül el. Az elnevezés a *Felső-erdő* terület nevével van korrelációban. *Erdő* szavunk 1138-tól adatolható: „In villa Atila Díus *Erdeidi*” (TESz.). Többek szerint ősi örökségű szavunk, mások véleménye az, hogy származékszó az *ered* igéből, melyhez folyamatos melléknévi igenévképző járult. Eredetileg csak a sarjadó fiatal erdőt nevezték így, és később vált általánossá a magas fákból álló nagy csoport elnevezésére. L. Belső-erdő, Felső-erdő.

Alsó-Öreghegy

A mai Pálóczi Horvát Ádám utca környéke. Szőlőterület volt magányos kúriákkal, itt volt Pálóczi Horvát Ádám kisebbik háza, a Zollner-villa (Bellevue panzió néven is), a Kiss- és az Ambrózy-villa, Az út mellett volt a Holényi kertészet, melyben Simon Károly szerint (P.–S. 67) a virágkertészetten és palántázáson kívül zöldségtermesztés is folyt. L. még: Öreg-hegy.

Alsó közti közkút → Falu-kút

Angol-kert

A Kis-erdő déli részét, az óparkot cser- és tölgyfaerdő alkotta, amelyet valamennyi levéltári forrásban *Angolkertnek* neveztek. 1790-ben *Angliai Kert* (Vk.hh.jkv. nr. 44), 1792: *Angolkert* (Magyar Hirmondó 372), 1850: ua. (VeML. Tihanyi apátság levéltára, Savanyúvíz felügyelői iratok). A természeteszményt érvényesítő tájkert – mint ez a név is mutatja – Angliából származik. A füredi Kis-erdő telepítése két fő ütemben történt: a déli részben 1790-ben a királyi kamara pesti kerületi adminisztrátorának irányításával létrehozták az Angol-kertet. 6¾ kat. holdon kiépülhetett az idő kellemes és kulturált körülmények közötti eltöltésére, „mulatására” alkalmas „*angol mulató kert*”. Az 1830 – 40-es években új ízlés szerint felújították. Oláh János lelkész 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent munkájában írta: „Méltó megemlítenem a’ mulatókertet is, melyet az idevaló nép *Angluskertnek* nevez. Ez hazai fákkal és csemetékkal van beültetve, útjai mulatótató csavargásúak, hol hegyre mennek fel, hol völgyre szállanak alá és jól töltettek.” Pecz Ármin pesti műkertész 1870-ben elkészített tervrajzán *Ópark* („A b.füredi fürdő angolparkjának terve” [VML. XV.11. a. T-371]), később a Lóczy-féle 1900-as térképen *Tölgyeserdő* néven is szerepel. L. még: Fenyves, Kis-erdő.

Angol-szőlők

Az Angol-kert közelében, a mai Társasház utca környékén volt szőlőterület neve. 1902-ben ua. (J.), a népnyelvben *Angol-szőlők* (S. 596). Etnikai preferenciával, népnévvvel keletkezett elnevezés, ezeket a szőlőket a mellettük lévő Anglus-kertről, Angol-kertről nevezték el. Az *angol* névelem a latin *angli* (többes szám) népnévből való. A terület régi neve a *Kovácsrétek-dűlleje* (Z. 836), mert a Kovács család birtoka volt.

Apátlaka

Valaha szőlős hely volt a Szent-Margit füredi templom nyugati szomszédságában. 1440. évi latin nyelvű oklevélben Péter jobbágy Füred birtokon lévő szőlőjét elzálogosítja az *Apátlak* nevű helyen: „possessionis fired in loco *Apathlok*” (DL. 44282). 1749: *Apathlaktyai szőlő* (Vk.hh.jkv. Nr. 35). Zákonyi szerint itt állhatott a tihanyi apát „sokszor emlegetett kőháza” (Z. 833).

Arács

Ahol a Koloska-patak a Tamás-hegy és Péter-hegy között áttöri a Veszprémi-fennsíkot, a völgyre néző lejtőkre települt az ősi Arács falu. Eleinte valószínűleg csak barlanglakásokat vájtak a pannóniai homokból álló völgyoldalba. (Ezek a korábbi barlanglakások sokáig megmaradtak pincének az eléjük épített házaknál.) A községet 1954-

ben csatolták Balatonfüredhez. Neve már a tihanyi apátság birtokainak 1211. évi összeírásában szerepel (*Aarach*), majd 1385 és 1492: *Araach* (PRT.), 1585: *Aracz* (PK. 1: 126), *Aracs* (uo. 2: 581), 1588: *Arac, Aracz* (uo. 3: 405), 1629: *Aracs* (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XI), 1853: *Aráts* (GAR.). Régi oklevelekben még *Araci* és *Aarach* alakváltozatok olvashatók. A település elnevezése személynévből keletkezett, már 1214-ből adatolt az *Orochi*, 1344-ből az *Arach* név (AnjOkm.), mely szláv eredetű, a 'szántó (ember)' jelentésű szerb-horvát *Orač*, cseh *Oráč*, lengyel *Oracz* személynév megfelelője. Hasonló helyneveink a *Somogyarács* (1269: *Arach*) összetétel is, előtagjával a megyei hovatartozás jelölt, éppen úgy, mint *Balatonarács* nevének *Balaton* előtagjával. Megkülönböztető szerepű, a tó közelségére, mellékére utal. A szlávban szintén kimutathatók – a személyneveken kívül – földrajzi neves megfelelőik; vö. bolgár *Oracs*, szerb-horvát *Orača*. Ezeknél a helyneveknél a névadás szemléleti háttere ugyancsak az volt, hogy a települések lakosságának nagy többsége földművelésre kötelezett jobbágy, szántással szolgáló volt.

Arács-főveny

Balaton-parti szőlőterület volt. 1527 februárjában *Arachfewen* (Z. 840), a tihanyi apátság az oklevél szerint eladta Esegvári Ferencnek. A főveny üledékes talaj álló-vagy folyóvíz fenekén és sík partján található, apró, kemény szemcsékből álló homokos, laza talaj.

Arácsi-lejáró

Az Arácon keresztülfolyó patak itt ömlik a Balatonba. Lukács Károly közli 1933-ban az *Arácsi-lejáró* nevet, a halásztopográfia része. A *lejáró* 'magasabb helyről levezető meredek út', illetve 'folyó partján állatok lehajtására alkalmas hely'. Füssy Tamás idéz egy 1364-ben kelt oklevelet, amelyben említik az *Arács patakát*: „... ad predictum rivulum *Arachapataka* nominatum” (A zalavári apátság története. Bp., 1902).

Arácsi-tisztás

Lukács Károly ezen a néven is említi 1933-ban a Tiszta- (I. ott) vagy Nemesföldi dűlő eleje nevű területet, halászati műszóval vonyót (lásd Galamblovő). A *tisztás* esetében a névadási szemlélet háttéréhez vö. Kerekedi-tisztás. A Balaton halászhálójának a növényzet, a meder, a fenék alakulása, a parti földrajzi egységek és műtárgyak, valamint a tanyahelyek szerint nevezték el a tó egyes részeit. Nemzedékről-nemzedékre öröklődött azoknak a tájékoztató pontoknak, hegyeknek, partfalaknak, nyergeknek, szakadékoknak, nagy fáknak, fasoroknak, nádasoknak, templokknak, házaknak, vasúti bakterházaknak és egyéb épületeknek az ismerete, amelyek irányadóul szolgáltak a meghalásztandó vízterület megjelölésénél.

Árok-szöllő

A Füred – Aszófő közút déli oldalán, az Alsó-lak, Bocsár és Dobogó híd között fekszik. XIX. századi térképeken 1854: *Árokszöllő* (GF.), 1860: ua. (BFC.). A népnyelvben *Árok-szöllő* (S. 651). A környezeténél alacsonyabb fekvésű, árokszerű terület. Kopár, bokros, jobbágyi legelő. Egykor szőlőterület volt, gyenge bor termett itt (S.

uo.). Az *árok* földrajzi köznév legkorábbi adata 1055-ből való (Oklsz.). Jövevényszó a magyarban, korai átvétel, az ótörök nyelvből származik.

Ásó-malom

A Malom-völgyben lévő lenti malomhely, a Füred – Aszófő közutat átszelő Berek-patak kőhídjától északra, mintegy 200 m-re volt. Oklevelekben már 1760-tól többször is említik (PRT. 10: 364), térképen 1858: *Alsómalom* (DB.). Mivel a helynévben az *ásó*- névelem népnyelvi szóalak, helyes értelmezése nem az *ásó* főnév, hanem az *alsó* melléknév. Tehát *Alsó-malom* a helyes értelmezés, a völgyben lévő két malom régi térképeken is szerepel, ezek közül a Balaton felé eső legalsóról van szó. Rendszeresen bérlők üzemeltették, a XVIII. század második felében az Oroszyak és Káldi János bérelték (W. 106), az 1870-es években Spérg Domonkos vette bérbe. Később a Mórocz családé volt, végül a füredi termelőszövetkezethez tartozott, és a tagság lebonthatta az építőanyag kedvéért. L. még: Malom-völgy, Varga-Malom-völgy.

Ásó-fenek-tanya

A 71-es út Balaton felőli oldalán, a Füredről Tihany felé kivezető részen fekvő félszigetszerűen benyúló partrész. A füredi népnyelvben *Ásófenékitanya*, illetve *Fenek aija* (S. 709) a terület neve. Az összetétel *ásó*- előtagja népnyelvi szóalak, értelme *alsó*, tehát itt az Alsó-fenek tanyáról van szó. Itatóhely, kedvelt fürdőhely, és a halászok vonyója, *tanyája* volt. A *vonyó* szinonimája volt a *tanya* szó, jelentése 'a víznek húzóhálójával egy vetésre meghalászható része' (HalK. 831). Halászó hely, ahol a kerítőhálót a siker reményében kivethették, azaz tanyát vetettek, tanyát húztak. A *tanyahúzás* a kivetett kerítő hálónak kihúzása. Már 1779-ben Baróti Szabó Dávidnál szerepel a *tanyát vetni*, azaz 'halászni' kifejezés (Paraszi Majorság. Pozsony), jóval később (1887) a Balatonnál a *tanyát húzni* kifejezés értelmezése pedig 'egy halászatnak egésze; a húzóháló egyszeri kihúzása' (HalK. 832). A *tanya-hal* jelentése pedig a Balatonnál 'egy nagyobb halászat alkalmával kifogott halak összessége' (uo.). (Halászati műszóból keletkezett ma használatos – más értelmű – *tanya* szavunk, valószínűleg a 'halászhely > halászkunyhó > kunyhó > tanya' jelentésfejlődéssel.) L. még: Fenék.

Aszó-völgy

Füred északi területén húzódik. 1828: *öreg Aszó völgy*, *kis Aszó völgy* (RB.), 1833: *Öregaszó-völgy* (FT.), 1902: *Aszó* (J.), a népnyelvben *Aszó-vögy*, ott van a megkülönböztető jelzőkkel alkotott *Kis-aszó* és az *Öreg-aszó* (S. 522, 523). Száraz, füves, víztelen völgy. Az *aszó* szónak 'száraz völgy vagy árok', valamint 'gyér vagy időszakos víz' a jelentése a régi magyar nyelvben. (További jelentése: 'hegyoldalak között levő árok, vízmosás, amelyben gyalog jártak a hegyre', illetve 'hegyoldalban levő vízmosások közötti löszdomb, amelyen az állatokat hajtották fel a legelőre'.) A szó legkorábbi előfordulása 1055, a Tihanyi Apátság alapítólevelében: „nogu *azah* fehe rea” (TESz.). Származékszó, az *aszik* 'szárad' ige melléknévi igeneve. Említettek a XVIII. században egy első névelemében rokon dombot is Füreden; vö. 1837: *Aszó-domb* (L. 276).

Balatoni-dűlő

Arács legdélebbi részén, a csopaki határnál terül el. 1858: *Balatonyi dűllő* (GA.). Ez a határrész a nevét a Balaton közelsége alapján kapta.

Balázs-hegy

Az aszfófi és a 71-es út között, a Malom pataktól Füred felé eső részen elterülő 15–20 m magas kiemelkedés. 1902: *Balázshegy* (J.). Magyar személyneves földrajzi név. Egykor a *Balázs* család birtoka volt, innen ered a neve. Kavics- és kőbánya üzemelt, itt épült a Balázs-hegyi vasúti híd. Az ilyen nevű hegy alatt, a Balatonhoz viszonylag közeli terület a *Balázs-hegyi dűlő*. A *hegy* szavunk már 1055-ből, a Tihanyi Apátság Alapítóleveléből adatolható, jelentése a helynevekben 'magas talajemelkedés'.

Barátlakás

Helye a legenda szerint a Sándor-hegyi dűlőn volt. Ilyen név 1841-ben még szerepel Arács helység határának egy rajzán (Ahat.), és 1902-ben Jankó is följegyezte (J.). A szájhagyomány szerint a vörösbarátoknak volt itt lakása, amely a török időkben pusztult el. Arácson római villatelep romjait, római sírok maradványait föltárták, de későbbi, középkori nagyobb épületek romjait nem, ezeknek okiratos említése sincs.

Baricska

Füreden a mai Horváth Mihály és a Széchenyi utca közötti, és a Noszlopy utca alatti, egészen a Balatonig tartó terület. A vasút 1909-ben kettévágta, a Noszlopy utca eleje volt a Felsőbaricskai út. Részben még ma is szőlőültetvény, dűlő (ez volt a *Baricska-dűlő*). Már 1386-ban említik oklevélben a nevet: *Barychka* (R. 159). Egy 1673. évi periratból kiderül, hogy a füredi nemesek közül Varga Istvánnak *Bariskán* irtásföldje volt (L. 197). 1778-ban harmadik osztályba sorozták a *Fölső-* és *Alsó-Baricska* dűlőt (L. 224). Térképeken 1854: *Baricska* (GF.), 1858: *Baritska* (BFF.), 1860: ua. (BFC.), 1863: ua. (Tt.), helynévgyűjtésben 1864: *Baricska* (D.). 1935-ben *Alsó* és *Felső-Baricska* (I.). A régi Füred falu alatti lejtőkön valaha jól művelt szőlők és gyümölcsösök húzódtak. A XIX. és a XX. század első felében Balatonfüreden a Vörösföldek-alja, Száka-hegy, Bocsár, Öreg-hegy dűlőin kívül a *Baricska* napsütötte domboldalán termettek a legkiválóbb borok.

Baricskaalja

A fenti terület alsó, a Balatonhoz közeli része. Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt a nevet. Lukács Károly is közli 1933-ban a halászkörszék régi *Baricskaalja* helynevet, amely az előtte elterülő vízterületre vonatkozott. A helynév második, köznévi fele az 'alsó rész' jelentésű *alj*, *alja* szó ősi örökség a finnugor korból (TESz.).

Bedegi-domb

Személynévvel alakult helynév, régi füredi családnév az alapja. 1902: *Bedegidomb* (J.). Itt van a *Bedegi halála*, a név magyarázata az, hogy az egyik Bedegi oda temetkezett. Térképen is jelölték, 1828: *Bedegi halála* (RB.). *Domb* szavunk legkorábbi előfordulása 1307: „Peruenit ad unum Kerekdumb” (Oklsz.), jelentése 'természetes földkiemelkedés'.

Belső-erdő

Erdőrész volt a XIX – XX. század fordulóján, az irtások után egy része mező lett, ez a Belső-mező (l. ott). Más néven *Alsó-erdő*. Füredi térképeken 1828: *Belső Erdő* (RB.), 1833: *Belső erdő* (FT.), néprajzi munkában 1902: *Alsó* vagy *Belső erdő* (J.), dűlőjegyzékben 1922: *Belső erdő* (Dj.). A népnyelvben *Belső-erdő* (S. 674). Fekvéséről nevezték el. Az *Alsó-erdő* terminus a *Felső-erdő* terület nevével van korrelációban. L. Felső-erdő.

Belső-mező

Balatonfüred északnyugati részén, a Vörösmál fölött terül el. 1858: *Belső mező* (DB.), 1860: *Belso mező* (BFC.), 1863: *Belső mező* (Tt.), 1864: ua. (D.), 1887: ua. (MK.), 1902: ua. (J.), 1922: ua. (Dj.). A népnyelvben *Belső-mező* (S. 696). Értelme: a határ belső része. A Belső-erdőben (l. ott) lezajlott irtások után alakult ki mezőterület, ez a Belső-mező. Vörös talajú domb, illetve az aljában vízenyős rét. Az 1980-as években mélyszántással felforgatott terület a nagy része.

Berekszél

Füredi térképeken 1854: *Berekszél* (GF.), 1860: ua. (BFC.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). A *szél* valaminek a széle, szegélye, mellette levője a térképészetben. A Berekszél a Berek-rét északi része, l. a következő szócikket. A lenti széle a *Berekalja* (1854: *Berek allya* [GF.]), amely az aszfófi határnál, a Balaton-parton van.

Berek-rét

Bokros terület a 71-es út fölött, a Nagy-fenyői területtől nyugatra eső részen, a Malom-völgy patakja mentén. Itt van a Berek-réti vasúti átvágás. Egy 1736. évi örökhatározatban: *Berki rétek* (L. 245). 1778-ban harmadik osztályba sorozták a *Berek* dűlőt (uo. 224). Térképen 1858: *Berki rétek* (DB.), 1887: *Berek rét* (MK.). 1902-ben *Berekrét* (J.), 1922-ben ua. (Dj.). Nagy kiterjedésű rétek, legelők voltak a Berek-réten, és kiterjedt nádasok a Berek-alján. A *berek* (< szláv 'part') vizes lapály, nedves rét, folyók mellékét ellepő, sűrű bokrokból álló cserjés, ingoványos bozótos vagy mocsaras, nádas liget neve. Ebből a szóból származik az egykori vármegye, *Bereg* neve.

Berzsenyi-savanyúvízforrás

Áthelyezett forrás, a Tihany felé vezető 71-es műút mellett létesült. 1958 – 59-ben a Tolnai-kút túlfolyóját átvezették a műút alatt, 1959-ben permi vörös homokkőből elkészült az új kifolyóhely, amelyet *Berzsenyi Dániel-kútnak* vagy *Berzsenyi-forrásnak* neveztek el. A 20. században az eredeti források után – Lóczy Lajos javaslatára – újabb kutakat fúrtak Füreden. Az 1931. évi kutatások nyomán ma a központi Kossuth Lajos-forrás mellett a Berzsenyi-kútnál, a Székér Ernő-forrásnál, és a Schneider-kútnál ihatják a füredi savanyúvizet. A Berzsenyi-kút a jelenlegi helyére, a kemping parkolójába 1982-ben került. A kút melletti fatáblán Kerék Imre verse („A füredi Berzsenyi forráshoz”) volt olvasható. A névadó Berzsenyi Dániel (Egyházashetye, 1776 – Nikla, 1836) költő, aki élete utolsó éveiben sokat betegeskedett, Balatonfüreden és Buda gyógyfürdőiben gyógyította magát.

Bocsár

Füred nyugati részén terül el. A *Bocsár* helynév már 1211-ben, a tihanyi birtok-összeírásban szerepel. Egy 1673. évi periratból kiderül, hogy a füredi nemesek közül Somogyi Mihálynak a *Bocsáron* irtásföldje volt (L. 197). Egy 1736. évi öröknyomásban: *Bocsár* (uo. 245). 1778-ban harmadik osztályba sorozták a *Bocsár* dűlőt (uo. 224). 1814: *Bocsár-dűlő* (uo. 275). Későbbi térképeken és kéziratokban 1854: *Bocsárallya* (GF.), 1858: *Bocsár* (DB.), 1864: ua. (D.), 1887: ua. (MK.). A helynév magyar eredetű, foglalkozásnévről kapta a nevét, a pohárnok vagy a szőlész foglalkozás igen régi *bocsár* nevéből származik. Az ő tiszte volt a bor kezelése is. Szent István király alapította „a maga, neje, gyermekei és az egész ország üdvösségére” a veszprémi völgyi apácakolostort, és azt dús javadalmakkal látta el. Az 1002 előtt kelt donációs levelet, a görög nyelvű alapítólevelet Kálmán király megerősítette újabb szerzeményeikkel együtt, és 1109-ben átíratta latin nyelvre. Ebben a latin változatában fordul elő először a *bocsár*, amelyet *boutziárin* alakban említenek. (Korai okleveles szórványemlékeink közül igen fontos ez a nyelvemlék, király közszavunkon és néhány személynéven kívül főként magyar földrajzi neveket tartalmaz, pl. Veszprém, Szántó, Gerencsér vagy Paloznak.) A *bocsár* szó az orosz nyelvben 'kádár' jelentéssel fordul elő. Van több *Bocsár* nevű település is a Trianon előtti Magyarországon, pl. Nógrád és a volt Torontál megyében, vagy a mai Szerbiában (szerb *Bočar*, német *Botschar*), ez utóbbi Árpád-kori település, melyet 1211-ben említettek először az oklevelek, mint a csanádi várnépek lakhelyét, melynek első ismert birtokosa egy *Bocsár* nevű várjobbággy volt.

Bocsár-hegy

Régi jegyzőkönyvekben 1795: *Bocsárhegy* (Vk.hh.jkv. Nr. 33), 1805: ua. (uo. Nr. 56). Térképeken 1828: *Botsár Hegy* (RB.), 1854: *Bocsarhegy* (GF.). A helynév tulajdonnévi bővítményrészét l. fent, a *hegy* szó pedig valószínűleg ősi eredetű (TESz.), jelentése némileg eltérő a magyar nyelvterület különböző részein, de mindenképp általános 'kiemelkedés' jelentésű. L. még: Hosszú-Bocsár.

Bocsári kőbánya

A népnyelvben *Bocsár-hegyi-küfajtó*, *Bocsári-kübánya* (S. 599). A köves területen követ fejtettek.

Bodon-kút

Arácson fakadó forrás. Térképen 1840: *Bodonkút* (AT.), majd oklevélben 1843: ua. (L. 2006: 19), helyneves gyűjtésben 1902: ua. (J.). A helynévben a *bodon* névelim jelentése 'korhadt, odvas belü – mindkét végén nyílt – fatönk'. Ilyen csőszzerű fatönkkel, úgynevezett *bodonnal* bélelték ki a forráskút gödrét. Nevezték az ilyen víznyerő fatönköt *köböl*nek is (van is *Köböl-kút* nevű forrás Füreden, l. ott).

Borsovány-völgy

A Kéki-völgy társneve. 1902: *Borsoványvölgy* (J.), a népnyelvben *Borsovány-vögy* (S. 549). Szőlőterület volt, de *sovány* minőségű bor termett itt, ezért kapta ezt a nevét. (A Szőlőfő déli részén is gyenge minőségű bor termett,

Süle Sándor adatközlője szerint „nyögvenyelő szőlők” voltak.) L. még: Kéki-völgy.

Brázay-birtok

Arács területén, egészen a Balatonig húzódott. A mára elvadult parkban álló lakatlan villát *Brázay Zoltán* (1875 – 1951), a sósorszeszről, diana cukorkáról ismert gyáros 1938 – 1948 között építtette. A nyaralót környező szőlősorok alatt létesült a híres Brázay kertészet, ahol a neves füredi kertész, Máthé János is dolgozott. A mintagazdaság *különleges növényei és terményei eljutottak az ország sok helyére, a kertgazdaság a tulajdonosának meghozta befektetett tőkéje hasznát.*

Büdös-kút

Füred nyugati szélén, az aszfófi határnál van. A füredi előjárók levelében 1794-ben *Büdöskút* (VeD. 80), térképeken 1828: *Büdös kut* (RB.), 1833: *Büdöskút* (FT.), 1860: *Büdöskút* (BFC.), néprajzi gyűjtésben 1902: *Büdöskút* (J.). Időszakos forrás, a vize nyáron kiapad, poshadt, бүдös, és ezért utal a szagára a jelzői előtag.

Cinegeorr

Hasonneve a *Cinege* és a *Cinegenád*. Nádas kiszögellése, társneve a *Fitospart-alja*. Alakleíró név a madárnévvel képzett *Cinegeorr*. A halásztópográfia része, vízterületre utaló helynév. Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt. Környékünkön a hálövető helyek neve a vonyón kívül húzóhely, kihúzó, vető, kerítés, kötés (később tanya) volt. A XIX. század végén Arácson a téli és nyári kerítőhely neve *kerítés*, Füreden a halászvizek megnevezéseiben a hígvízi, azaz nyári halászat vetőhelye *kerítés*, a téli már *vonyó* (J. 325). 1933-ban Lukács Károly – 12 év gyűjtőmunkájának eredményeképpen – a Balaton körül 320 halászati helynevet említ, megadva a pontos fekvésüket is. Ezekből Füred környéki 13.

Csákány-dűlő

Sziklás, kőomlásos hely Balatonfüred északi részén. 1858: *Csákánhegy* (DCs.). A helynévtípusok közül a legősibb, a legjellegzetesebb a személynévből keletkezett elnevezés. Ebben a helynévben a *csákány* névelim nem a szerszám neve, az alapjául szolgáló személynév (1236: *Chakan* [ÁÜO. 7: 25]) török eredetű lehet, és etimológiai-lag azonos a *csákány* főnév előzményével.

Csapásra-dűlő

Arácson terül el, a Szőlőkalja-dűlő és a Balaton között, szántóföldek voltak itt. 1902: ua. (J.), 1922: ua. (Dj.), a népnyelvben *Csapásra dűlő* (S. 614). A *Csapás* ennek a dűlőnek a szélén húzódó állathajtó út volt egészen a Balatonig. A *dűlő* elsődleges melléknévi igenévi jelentése látható ebben a helynévben.

Cseralja

Füred északi külterületén van. 1902: *Cser*, *Cseralja* (J.), a népnyelvben *Cser ajja* (S.). A cserfás, tölgyes erdő az uralkodó fafajról kapta a nevet, azaz cserfaerdő, ennek alsó részét jelöli a *Cseralja* földrajzi név. A cser, cserfa, csertölgy a tölgygel rokon, fényes levelű, hasadozott kérgű erdei fa 'Quercus cerris'. Neve 1193-tól adatolható *cher*, *cherfa* alakban. Délszláv eredetű, ahova a latin *cerris*-ből

került. A fa hazai előfordulását jelzi számos földrajzi nevében, a XIII. századtól egyre gyakrabban bukkan föl települések nevében: pl. *Cserhát*, *Cserszegtomaj*, *Bakony-csernye*, stb. Gyakori előfordulása miatt számos határrész, terület elnevezésének létrejöttében jutott fontos szerephez: *Cser-tető*, *Cserszél*, *Cser-domb*, stb.

Csingai-hegy

Első okleveles említése 1643-ból való: *Czingai hegy* (L. 205), majd 1645: *Chingo hegy* (uo. 211), 1664: *Csingatai szőlő* (uo. 205), 1701: *Csingató* (uo. 208), 1711: *Csingató* (Vkh.h.jkv. Nr. 12), 1737: *Csingatai-hegy* (uo. Nr. 161). Egykori adásvételi szerződésekben megőrződtek a füredi és arácsi szőlőhegyek, szőlős helyek nevei, ilyen ez a helynév is. Esetleg összefügg a 'savanyú, silány bor, csiger' jelentésű népnyelvi *csinger* szóval.

Csipkés-dűlő

Az arácsi részen a mai Balaton utca környékén fekvő, mára nagyrészt beépített terület. 1858: *Csipes réti dűlő* (GA.). Valaha sok volt itt a *csipkebokor*, innen származik a neve. Erre volt a *Csipkés-rét* is (Z. 840). A *csipkerózsa*, *csipkebokor* a vadrózsa 'Rosa canina' cserjéje, okiratokban már 1246-ban felbukkan: „meta incipit ab vna dymo, que wlgariter *chipkebokor* apellatur”, 1291-ben *chypkebokor* (Oklsz.). Skarlátpiros gyümölcse a *csipkebogó*. *Csipke* szavunk szláv eredetű, a bolgár, macedón *sipka*, szlovák, szorb *šipka* megfelelője. Ezek a szláv 'tüske; nyíl' jelentésű *šipъ* szó származékai, a *csipkebokor* tövisre utalnak. A *Csipkés* helynévben az -s helynévképzőként (is) ismert képzőnk ma is eleven névalkotó. Eleinte a vele képzett szavak jelzői szerepet töltöttek be, mint ahogy ma is gyakran szerepelnek helynevekben jelzős szerkezet tagjaként, pl. Békás-tó, Kőkenyes, Árpás, Vámos, Hidas, Almás, Berkenyész, Füzes, Fenyves, Körtvélyes.

Csitén-dűlő

A Szőlősrre vezető Vázsonyi út alatti terület. 1816: *Csitény* (Vkh.h.jkv. Nr. 138). A térképek a György-hegy közelében jelölik, 1854: *Csitten* (GF.), 1858: *Csitény* (DB.), 1860: *Csiten* (BFC.). Néprajzi gyűjtésben 1902: *Csitény* (J.), a népnyelvben *Csiten*, *Csitén-dűlő* (S. 576). A Méhmulató alatt, a Pacsirta utca eleje a *Csitén út*, az utcanevben a régi dűlőnév őrződik meg.

Csók-kút

A nevet oklevelekben már a XIV. században említik (Z. 830), 1902: Csókkút (J.). Személynévvel alkotott helynév, a Csók családról kapta a nevét a forráskút.

Csörgő-kút

Arácon lévő forrás. 1902: *Csörgőkút* (J.). Itt a *kút* kövel vagy fával kiépített forrás. Vize kis teknőszerű mélyedésből folyik ki, és csobogó, csörgedező hangot ad, erről nevezték el. Mint Süle Sándor adatközlője mondta, „a víz vastagon dobgya fő magát, és csörgő hangot ad”.

Déllei-földek

Arácon, a Koloska-völgyben fekvő terület. A népnyelvben *Délő*, *Déllő*, *Fősső-déllő* (S. 514). azaz delelő, a legelőnek az a része, ahol a jószágot délben pihentetni, itatni szokták. A terület a legelő szarvasmarhák déli pihenőhelye volt. A népnyelvi szóból többfelé is vált helynév;

vö. 1344: *Dellew* 'Magyardellő' ~ *Dileul* 'Oláhdellő' (Cs. 5: 698).

Deszkametsző

Hívták *deszkatemetőnek* is a hajógyártól Tihany felé elterülő partrészt. Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt, Lukács Károly szintén közli 1933-ban a *Deszkametsző* nevet. A fenyves erdő kivágása után tihanyi asztalosmesterek itt fűrészelték fel a szálfákat. (Az uraság engedélyével a Séd-patakon már 1666-ban deszkametsző épült, amely sokáig üzemben volt.)

Diós

Tulajdonképpen 'diófás, diófával beültetett terület' az értelme, a *dió* fanév származéka. Jankó János említi a parti területéről elnevezett vízrészt 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). A *Diósteleki szőlő* helynév, amelynek első okleveles említése 1647-ből való (L. 205), lehet a halászház vonyónevének az alapja.

Dobogó híd-dűlő

Az aszfófi úton a Malom-völgy (I. ott) alatti szőlőtermő terület, nagy kiterjedésű rétek és legelők is voltak ott. 1860: *Dobogóhíd* (BFC.), 1902: ua. (J.), dűlőjegyzékben 1922: *Dobogóhíd* (Dj.). A *dobogó* jelentései a térképészetben: 1. hegygerinc, hegyhát tetejének ellapuló, pihenőszerű része, 2. kidomborodó hely a síkságon, 3. döngő talaj, 4. fahíd, gyaloghíd. A *Dobogó híd* a Füred – Aszfófi közúton van, a mai horgásztónál, itt folyik át a Malom-völgyben (Noszlopy-völgy) folyó Berekpatak. A híd nevében az első névelem a hangutánzó *dobog* ige származéka. Régen a patak felett fahíd volt, a kocsik, szekerek alatt erős *dobogó* hangot hallatott, innen ered a híd elnevezése és a dűlőnév. A völgy vize föltött, az aszfófi úton ma betonhíd van.

Domján-part

Füred nyugati részén, a Berek-réteknél, a Tavi-séd és a Szőlősi-séd között fekszik. A *part* nem föltétlenül a Balaton partja itt, a térképészetben a jelentése: 1. víz partja, de jelent még 2. hegyoldal, hágó, kapaszkodó, 3. kisebbfajta hegy, 4. domborulatán lévő földbevágás. A terület tulajdonosának neve volt Domján, amely régtől adatolható Füreden is: 1364-ben *Damján* királyi úrbére négy udvartelket kapott Nagy Lajostól (H. 23), 1370-ben az országbíró *Damján* néhány telkét Miklós mesternek ítélte oda (uo. 24). A *Domján* apanévi eredetű magyar családnév. Előzménye a görög *damadzó* 'szeli-díteni' vagy a *dēmoikhosz* 'nép védője' szóból eredő *Damianosz* keresztnév, amely a latinon keresztül igen népszerűvé vált a keresztény világban, így Magyarországon is. A *Domján* a Dunán túl, különösen Zala megyében, a *Demjén* alakváltozat a nyelvterület keleti felében gyakoribb.

Domján tisztása

Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). Személynévi eredetű vonyónevé, l. az előző szócikkben. A *tisztás* esetében a névadási szemlélet háttéréhez vö. Kerekedi-tisztás.

Eb-hegy

Az Óvoda utcától nyugatra eső terület, a Siske-völgy és a Nagy-mező közötti domb. 1854: *Ebhegy* (GF.), 1860: ua. (BFC.), 1863: *Eb hegy* (Tt.), 1864: *Ebhegy* (D.), 1900: ua. (BfK.), 1902: ua. (J.), 1922: ua. (Dj.), 1928: ua. (BT), 1935: ua. (I.), a népnyelvben *Ēb-hēgy* (S. 580). A névadási szemlélet háttére az, hogy értéktelen terület, „csak a falu kutyái jártak ide” (uo.).

Egyesek-erdeje

Füred északi külterületén van. A népnyelvi *Ēggyesēk erdeje* (S. 492) elnevezés magyarázata az, hogy ez az erdő magánosok, egyéni gazdák erdeje volt.

Egyház útja

A Meleg-hegy aljában, a református egyház birtokához vezet. A kéki templom romjával kapcsolatban Rómer Flóris 1861 őszén feljegyezte, hogy Füredről északkeleti irányba, a pincék mellett vezető utat „*Egyház útjának*” nevezték a helybeliek, 1864-ben: *Egyházutja* (D.). Rainer Pál szerint Rómer „Felvázolta a dombocsán állt templom alaprajzát, s megjegyezte, hogy az ívelt szentélyzáródású lehetett, de ezt csak sejtíteni szabad a köhalmaz miatt” (R. 160).

Eresztvényalja

A Kéki-völgy aljában volt ez a terület. 1386: *Erezthuenalya* (Li. 25), 1494: Keek possessió határában az *Eresthwenalya* nevű hely (DL. Q 358: 102262). Mára kiveszett helynév Füreden, az *ereszt* alapszóból származik, abból alakult -*vény* képzővel. Az alapszó jelentése 'sarjad, sarjadjik, hajt', az *eresztvény* szó jelentése 1. fiatal, sűrűn bokros erdő, 2. teknőszerű völgy. A Czuczor–Fogarasi szótárban „Oly fiatal erdő, mely a kivágott fák gyökereiből sarjadjik fel”. Gyakori régi oklevelekben 'erdő', 'liget' értelemben, 1231: *erestuen* (Oklsz.), később 1244: *ereszteven*, 1282: *erezteveny* (CzF.).

Esterházy-telep

A mai Táncsics utca, Deák Ferenc utca és a Balaton közötti terület a szállodával, gazdasági épületekkel, a hozzá tartozó szántófölddel, szőlővel, legelővel a gróf Esterházy család birtoka volt. Bérloi 1925-ben a vasúti alkalmazottaknak üdülőtelepet alakítottak ki, strandfürdővel (Esterházy strand).

Evetes

Füred északnyugati részén, Balatonszőlős irányában fekszik. Régi helynév, oklevelekben 1092: *Evetes* erdő (W. 99), 1392: *Evetes* (R. 169), 1795: ua. (Li. 182). Térképeken 1854: *Evétes* (GF.), 1860: *Evetes* (BFC.). A helynév arra utal, hogy a környéken sok evet élt. Az *evet* a mókus elavult neve (akárcsak a kelempászmadar), mára kihalóban lévő név, eredetileg székely tájszó. Személy- és helynevekben már 1215-től adatolható (TESz.), köznévként 1395 k. bukkan fel írásos forrásban: „lpiro: *eueth*”, „*eueth* Ber gerezna” (BesztSzj.). Bizonytalan eredetű szavunk. A szürke mókus 'Sciurus vulgaris' bundájának régies neve az *evetprém*, igen drága. A középkorban az adófizetés részben *evetbörrel* történt. Följegyezték a füredi *Evetes* helynevet különböző összetételekben is, pl. *Evetes-rétek*, a népnyelvből *Evetes-vőgy*, *Evetes mejjéke* (S. 516). Az *Evetes-völgy* vadregényes szurdok-völgy, a Tormán-hegynél húzódik, az *Evetes-erdő* pedig kis-sé keletre fekszik. A Tötike és a Tormán-hegy közötti mély völgy az *Evetes-árok*.

Falu-kút

A Somogyi és a Segesdy utca kereszteződésénél lévő téren volt közkút és állatitató. Társneve az *Alsó köz* közkút (S. 218), mert az Alsó közben (régi utca) működött.

Farkas-szőlő

Oklevelekben igen korán adatolható arácsi helynév. Egy XVI. századi okiratban kétszer is említik a Bejciek három Sikát-hegyi szőlőterületét, ez volt a *Farkas-szőlő* (1547: *Farkas zewlew*, *Farkas zewleye* [L. 2006: 14]). Személynévvel alkották, az elnevezés az egykori tulajdonosra utal. A személynévként is használatos *farkas* állatnévnek és a *szőlő* főnévnek az összetétele a helynév.

Farkókő

Sík, köves rész a Füred – Aszfőfő közút fölött, a Malom-völgytől nyugatra Aszfőfő határáig. Térképeken 1854: *Farkókő* (GF.), 1860: *Furkókő* (BFC.), 1863: *Farkó kő* (Tt.), helynévgyűjtésben 1864: *Farkókő* (D.), 1902: ua. (J.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). A *furkókő* alakváltozat (1860) népetimológiai átalakítás eredménye lehet. Zákonyi a *Farkó* névelemet a *farkas* állatnévből magyarázza (843), szerinte a farkasok egy ottani „magaslatról figyelhették az alant járó állatokat”. Nem meggyőző névfejtés, hangtani nehézségek is felmerülnek. Tény, hogy a térképészetben a *far* jelentése: 1. hirtelen és meredeken megszakadó hegyvég, a lapos fölött hirtelen kiemelkedő kisebb hegyrész, 2. valamely határrész hátsó része. 3. határrésznek a településtől távolabbi darabja. A *fark* 1. hegynek, dombnak, kiemelkedésnek farok alakú, elkeskenyedő vége, illetve déli része 2. határrész, földterület vége, elkeskenyedő nyúlványa, illetve déli része. A *Farkókő* helynév utolsó, -*kő* néveleme földrajzi köznevünk. A *kő* lexémának elsődlegesen 'szilárd ásvány vagy kőzet', földrajzi köznévi értelemben azonban 'köszirtet, kiemelkedő sziklát, esetleg sziklacsoportot' is jelent. A *Farkókő* köves terület, több kisebb köfőjtő is volt itt, egyébként erdő, legelő, az északi részén szőlőterület.

Farkókő-dűlő

Füred nyugati szélén húzódik, a Balatonfüred – Aszfőfő közút közelében. Urbéri összeíráson 1778-ban a harmadik osztályba sorozták a *Farkókő dűlőt* (L. 224). Térképeken 1828: *Farko köi Dűlő* (RB.), 1858: *Farkókői dűllő* (Bff.) és *Farkókői dűllő* (DB.). A szőlőterület ma a Zelna Borászaté, egykor a tihanyi apátsághoz tartozott, a közelmúltban termelőszövetkezeti művelésben volt.

Farkó-kút

Kútgyűrűvel ellátott forrás a Malom-völgyben.

Fehér-víz

1854: *Fejervizi* (GCs.), 1858: *Fehér Víz* (DCs.), 1902: *Fehérvíz* vonyónév (J.), Lukács Károly is közli 1933-ban. A helynevet a víznek a környezetétől elütő színével kapcsolatos *fehér* melléknévvel és a *víz* főnévvel alkották. A *fehér* jelző vízneveknél 'sellőző, habzó patak' jelentésű, itt, a vonyó nevének esetében a fehér tarajokkal hullámozó Balatonra utal. 1815-ben a *Fehérvizi-dűllő*nél szabadon halászhattak a csopakiak és a kövesdiek (Oktár II. sz.). A *Fehérvizi-dűllő* a Torma család szántóföldjének végébe esett a volt Kövesden a veszprémi káptalan köteleshelyi

jegyzőkönyve (1718) szerint. Az úgynevezett *Torma-apadás* az arányosítás után új tulajdonosáról kapta a nevét. *Kövesd* pedig Csopak és Arács közötti falu volt, nevét a *kő* főnév származékával, a *köves* melléknévvel, és *-d* helynévképzővel (l. a Füred szócikket) alkották. Az *-sd-* képzőbokrót tartalmazó *Kövesd* (Cuest) név a terület köves (kavicsos) talajára utalt.

Fele-víz

Füred nyugati szélén fekvő halászhely. Balatonfüredhez, Arácshoz 6 km hosszú part tartozott, a füredi közbirtokosságnak „*Fele-víz*” (S.727), azaz félvízig, tehát a Balaton közepéig volt halászati joga.

Felső-erdő

Térképen 1854: *Felső erdő* (GF.), 1863: ua. (Tt.), 1887: ua. (MK.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). A népnyelvben *Fősző-erdő* (S. 506). A helynév jelzői előtagja azzal függ össze, hogy ez az erdőterület Füred északi, azaz felső, legmagasabb részén terül el. Az elnevezés az *Alsó-* vagy *Belső-erdő* terület nevével van korrelációban. Társneve a *Nagy-erdő* (uo.). L. Alsó-erdő, Belső-erdő.

Fenék

Füred nyugati részén terül el, egykor nagy kiterjedésű nádasok, feljebb rétek és legelők voltak ott, ma a sportpálya és a kemping. 1860: *Fenék* (BFC.), 1887: *Fenék* (MK.), 1902: ua. (J.), 1922: ua. (Dj.), 1935: ua. (I.). A *Fenék* jelentése: 1. vízjárta, iszapos, kavicsos hely, 2. lapos kis mélyedés állandó vízállással. A helynév a Balaton visszahúzódása után az alacsonyabb vízszint miatt szárazon maradt tómeder neve. A Fenék fölött volt a *Fenék-dűlő*, alatta az *Ásófenéki-tanya* (l. ott).

Fenékajla

XIX. század végi elnevezés, Jankó János említi 1902-ben, majd Lukács Károly is közli 1933-ban a nevet. A halászó hely hasonneve a *Fenéki tisztás*, társneve a *Füredő eleje*. Ezen a partrészen valaha mocsarak, lápok terültek el. Itt volt a lakosság *Fenékfürdő* nevű strandja.

Fenékfürdő

Községi fürdőhely volt a Fürdő utca végén. 1935: *Fenékfürdő* (I.). Ebben az évben alaposan kiépítették, stranddá alakították. A Fürdő utcán (akkor még makadám út) jártak a régi füredi faluból a Balatonra fürödni. A nyilvános strand keleti része fizető strand volt, a nyugati azonban nagy szálfás területtel szabad strand, lejtős parton mentek az emberek a vízbe. Itt marhákat, lovakat is fürdettek a tóban. A fizető részen viszont kabinok voltak, büfé is működött. A parttól egy terméskövekkel és betonnal kiépített móló nyúlt be a tóba, ezen napozó rész is volt, és lépcsőkönn lehetett a vízbe menni. Ma itt van a kemping strandja.

Fenéki-rétek

Jó szénatermő terület a fenti leírt terület fölött. 1858: *Fenéki rétek* (DB.). Itt van a fenéki vasúti híd, alatta vezet el a Fürdő utca.

Fenyves

1935-ben pedig *Fenyves park* (I.). A Kis-erdő északi részét alkotó fenyőerdős terület neve, az ültetett fenyőfák-ról kapta. A *fenyves* származék, a helynévben az *-s* helynévképző funkció a valamivel való ellátottságot kifejező

jelentésből fejlődött ki. A *fenyves* szónak az 'erdő' jelentése tapadás útján keletkezett a *fenyves erdő* kapcsolatból. A növénytakaróval összefüggő nevek közé tartozik a *fenyves* is, a 'fenyőfával benőtt helyen lévő település, hegy, erdő' jelentéssel. A füredi fürdőbizottság az alsó park rendezése után gondolhatott a felső park fejlesztésére a Kis-erdőben. Az 1869. szeptember 1-jei ülésen gróf Zichy László és Csernyus Andor előadta a felső park lepusztult állapotát, és indítványozták a park rendezését. Jalsovics Aladár, a kerek templom lelkésze a balatonfüredi gyógyhelyről szóló könyvében megörökítette az első fenyőfa elültetését 1877-ben. Az első fenyőt Simon Zsigmond tihanyi apát ültette el ünnepélyes külsőségek között. A *Fenyves* létrehozásához gróf Zichy Nándor, gróf Festetics és a gróf Esterházy család több tagja 3000 fenyőfát ajándékozott. L. még: Angol-kert, Kis-erdő.

Fitospart-alja

A *Fitos-part* nádas kiszögellése, Füred nyugati szélén fekvő halászhely. Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt. Az elnevezés személynévi eredetű, a *Fitos* család neve örökölt meg ebben a helynévben, a füredi *Fitos* család egykori birtoka alatt fekvő területet jelöli. (A *Fitos* a testi tulajdonságra vagy fogyatkozásra utaló nevek közé tartozik, pisze orrú személyt jelöl, a fitos orr kissé pisze orr, azaz rövid, rendszerint felfelé hajló hegyű orr. Első említése családnévként 1389: Johannes *Fythus*.) A halászhely alakleíró társneve a *Cinegeorr*.

Füredő-eleje

A Fenékajla, vagy Fenéki-tisztás nevű terület társneve. Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). Nem azonos a következő szócikkben szereplő hellyel.

Füredőház-eleje

A halászok egyik vonyóhelye, hívták egyszerűen *Savanyóvíznek* is (a parti fürdőhely nevével). Jankó János mindkét helynevet említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). A tóba mélyen benyúló egykori – igen tetszetős, később leégett – fa fürdőépület előtti vízrész. A Czigler Győző (1850 – 1905) műépítész tervezte, balatoni fürdőházat 1889-ben nyitották meg. A fürdő épületét egy 168 méter hosszú fahídon lehetett megközelíteni. A 12 tornyos fürdőházban 100 kabin, a hullámtól védett tükörfürdő, mozgatható kosárfürdő, ugródeszka, napozótutajok szolgálták a kényelmet.

Füred

Füred faluról már a 13. század elejéről találunk írásos dokumentumokat, 1211: in uilla *Fyred*, majd 1272: *fyured* és 1298: *Ville Fyured iuxta Balatinum*, 1320, 1385 és 1416: *Fyred*, 1459: *Fwred* (FH. 2002, 1–2: 2). Ezután 1585: *Fired* (PK. 1: 135, 140), 1587: *Fwred* (uo. 3: 398), 1588: *Feired* (uo. 3: 405). A közhiedelemmel ellentétben a *Füred* földrajzi név nem *fürdő* szavunkkal van összefüggésben. Szemben például Tátrafüred, Lillafüred, Káptalanfüred vagy Biharfüred nevével, melyek – az átértelmezett Balatonfüred mintájára – tudatosan készült későbbi névalkotások. Mivel a balatoni város már a 19. szá-

zad első felében népszerű, látogatott fürdőhely volt, több más fürdő és üdülőhely is a Füred nevet kapta. (Elsőként a szepesi Schmecks, szlovák nevén Stary Smokovec kapta Ótátrafüred nevét: „1846. július 31-én az akkor ott mulató közönség nevezte el e helyet a regényes Balaton-Füred pandentjaul Tátra-Füred-nek” [Nyr. 1892]. Tátrafüred mintájára alakultak azután a Károlyfüred, Mátrafüred nevek.)

Füred falu nem a Balaton partján terült el (egykor nem is volt semmiféle fürdőélet a tóparton). Fürdésről, fürdőhelyről a korai oklevelek nem tesznek említést. Más a magyarázata az igen régi *Füred* elnevezésnek. Helyneveink elég jelentős részéhez abban hasonlít, hogy a szó végén a gyakori *-d* képzőt találjuk; vö. *Ártánd, Diósd, Kakasd, Tyúkod, Sásd, Almádi, Bogárd, Mogyoród, Kerecsend, Nádasd, Agárd, Sasad*, stb. Ilyen a mi városnevünk, *Füred* is. A *fürj* 'Coturnix coturnix' madárnévvel függ össze, annak régi *für* alakjából keletkezett *-d* képzővel. Jelentése pedig 'fürjes', azaz fürjekben gazdag terület; vö. Sólymos, Ménes stb., illetve egyéb helynevek ezzel a madárnévvel: 1268, 1297: *Fyur*, 1364: *Fyurzygeth*, 1677: *Fürjes völgy*, mai *Für* község Komárom megyében (FH. 2002, 1–2: 3). A *fürj* terminusban a szóvégi *-j* nem eredeti; a nyelvtörténeti adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylag késői felbukkanású, a toldalék nélküli szótó végén csak későn szilárdult meg. A 17. századnál korábbi forrásokban a madárnévnek kivétel nélkül *für* alakja szerepel. Még hozzá a magyar írásbeliség igen korai emlékeiben, így 1395 k.: *für* a Besztercei Szójegyzékben, majd 1405 k. a Schägli Szójegyzékben, *firadar*, *fyr* a Jordánszky kódexben 1516-ban, *fwr* a Keszthelyi kódexben 1522-ben. És ez a toldalék nélküli alakja használatos mindmáig a népnyelvben, számos nyelvjárásunkból így adatolható (pl. ÚMTsz.: *fürmadár*, *fir*, *für*; Szlavóniában: *fir*, a különösen archaikus csángóban szintén *für*; és a Balatonnál is így emlegették. Hogy a szóvégi *-j* nélküli alakváltozatok a régebbiek, azt az is bizonyítja, hogy sok származékában, összetételben is a toldalék nélküli alakja szerepel (pl. *Füred*, *fürmadár*, *fürsirke*, *fürmony*, *fürsip*, *fürhús* stb.). Ma is használatos személynév a *Für*.

A mai *Balatonfüred* városnév tehát összetétel, melynek *Balaton* előtagja szláv eredetű, a helynévben megkülönböztető szerepű. A tó közelségére, mellékére utal. *Füred* utótagját pedig helytelenül kapcsolják össze a *fürdés* fogalmával, a *für* (fürj) madárnév származéka.

Füredi-sarok

Más néven *Kis-öböl*, a halásztópográfia része. A hajógyár régi belső területe előtti vízfelület Füred nyugati szélén, alaprajzáról nevezték el.

Füz-berek

A katolikus templom mögötti park és a csarnok közelében, a Kéki-patak mellett terült el. 1854: *Füzberek* (GF.), 1860: *Fuzberek* (BFC.), 1922: *Füzberek* (Dj.), a népnyelvben *Füz-berék* (S. 87). Korábban nagy kiterjedésű legelő, nedves rét, fűzfás, nádas berek volt itt. A környéken leggyakoribb *fűz* fafajról nevezték el, a *berek*

szó magyarázatát l. a Berek-rét szócikkében. Annak idején télen az itt lévő befagyott kenderáztató tavon szoktak korcsolyázni. A *fűz* 'Salix' nedves helyen növény, barkás virágú fa. Oklevelekben már 1001-től adatolható, növénynévként 1251-ben bukkan fel a magyar írásbeliségben: „Ibi est salix qui uocatur Surkufyzv” (OkLSz.). A magyar helységnevek egyik jellegzetes típusa a növénynevekből alakult, növénytakaróval összefüggő nevéké. Ilyen a 'fűzfával benőtt helyen lévő település' jelentésű számtalan helynevünk, pl. *Rábafüzes*, *Balatonfűzfő*, *Füzesabony*, *Füzesgyarmat*, stb., illetve a fűzfára vonatkozó *Füzesi-patak*, *Füzesi-rét*, *Füzes-dűlő*, stb. földrajzi nevek.

Galamblövvő

Ma a helyén az Esterházy strand van, a galamblövvőde helyén épült ki a fővenyűfürdő, amely 1926-ban nyílt meg az Arácsról a vízpartra vezető út végén. 1889-től 1926-ig rendszeresen rendeztek galamblövvő versenyeket, kezdetben élő galambokkal, majd korongokkal. A régi galamblövvész egyesület területe melletti vonyó neve is, a halászok *Galamblövvő* helynevét Lukács Károly említi 1933-ban. A vonyók vagy vetőhelyek a nevüket általában a partszakaszról kapták. A halászhelyek vonyóhelyekre voltak felosztva, tehát a víznek gazdasági és birtokjogi felosztása érvényesült a helynévadásban. A *vonyó* jelentése a Balatonnál 'egy hálósapás belső területe' (HalK. 842). A régi *vonyó* szó Füredtől Tihanyon át Akaliig volt használatos. Fürednek tizenkét vonyója volt a XIX. század végén, Arácson további öt. A halászat módja után nevezték a Balaton mellékén a halászó helyeket vonyónak, vetőnek vagy kerítésnek. A *vonyó*, *vonó* a hálónó hely számon tartott neve. Az eresztés helye, ahol a hálót vízre, vagy jég alá eresztették és „megvonták”.

Göröcsön-kút

A Lapos-telektől nyugatra fakadó forrás. 1320: *Guerchenkuta* (Z. 830), 1780-ban említik oklevélben a *Göröcsönküti*-dűlőt (uo.), 1854: *Göröcsönkut* (GF.), 1985: *Göröcsön-kut* (S. 655). Zákonyi átveszi Tilesch névmagyarázatát, hogy ugyanis igen hideg vize miatt nevezték *Göröcs-* vagy *Göröcsönkútnak* (Z. 830). Ennél a naiv szófejtésnél hihetőbb azonban Süle Sándoré, szerinte a kút a Göröcsön család földjén volt. Hasonló személyneves, a földbirtokosra utaló helynév számos akad Füreden.

György-hegy

A Száka mellett, attól keletre terül el, a *György-hegy* (és a Bocsár, Száka dombjai) védik a szélről Balatonfüredet. 1854: *Györgyhegy* (GF.), 1858: ua. (DB.) és *Györgyhegy* (BFF.), 1860: *György hegy* (BFC.), 1864: ua. (D.), 1902: ua. (J.), 1922: *Györgyhegy* (Dj.). Magyar személyneves földrajzi név. Zákonyi szerint (828) a XIV. századi nagy birtokszerző György tihanyi apátról nevezték el. Nagy kiterjedésű és meghatározó volt a szőlő a György-hegyen is. Néhol a hegy *Győr-hegy* néven szerepel (pl. 1823: (Vk.hh.jkv. Nr. 60). Ezzel kapcsolatban lehetséges összefüggést vet fel Veress, akinél a hegyet 1309-ben *Huruatdyure*, azaz 'Horvát-Györe' (VeD. 17) néven említik oklevélben.

Hajógyári kőfejtő

A hajógyári teleptől északra lévő régóta felhagyott kőfejtő a Balatonfüredről Tapolcára vezető vasúti sínek 66,9-es km-nél, a Vörös-máli szőlőkben fekszik. A kőfejtő alsó-triász dolomitot tár fel. A kőfejtőben ma tenispályák vannak.

Hamuház

Füred északnyugati részén, Balatonszőlős irányában, az Evetes-rétek közelében van. Az épület elnevezése az egykori hamuzsírfozós emléke.

Harangozó-völgy

A Kéki-völgy északi részén húzódik. 1828: *Harangozó völgy* (RB.), 1902: ua. (J.), a népnyelvben *Harangozó-vögy* (S. 483). Nevét onnan kapta Süle Sándor adatközlője szerint, hogy jól hallatszik itt a fajszi harangszó. Zákonyi szerint (838) viszont az itt nyíló sok harangvirágtól 'Campanula latifolia'. Az első névfeltés a valószínűbb magyarázat.

Határ-árok

Füred északi külterületén húzódik, neve a település határára utal, a határ mentén széles és hosszú völgy húzódik. Az alján fut az *árok*, amelynek a jelentése 1. kiszáradt patakmeder, száraz vízmosság, 2. hosszan vezetett, jobbára keskeny, de meredek falú mélyedés. A *Határ-árok* társneve a *Pecek-árok* (l. ott).

Határközi-dűlő

Arács délkeleti szélén, a csopaki határnál van. Térképen 1858: *Határközi-dűllő* (GA.). Süle Sándor szerint 1985-ben út is volt ezzel a névvel; vö. *Határközi-dűlő út* (S. 568).

Hegyalja

A régi füredi szőlőtermesztést bizonyító helynév, egy 1547. évi oklevél szerint: in diverticulo *Heghallya* [L. 2006: 14]. 1858: *Hegy alja* (DCs.). A hegyek alsó részét jelenti, számos más vidéken is elterjedt elnevezés.

Hegybeli szőlő

Első okleveles említése 1665-ből való: *Hegybeli szőlő* (L. 209). A török portyázások idején a falutól távolabb eső szőlőkbe nemigen mert a lakosság kijárni, és az ápolás hiányát a szőlő nem hálálja meg. Régi igazság: török lö nyomán nem nő többé fű. Pisky István tihanyi várkapitány számadáskönyve szerint 1585-ben Füreden 78 akót szüreteltek s két évvel később már csak 22,5 akó volt az összes termés (PK.). Hiába, egy régi római mondás szerint „Pace virent colles”, vagyis: Békében virulnak a szőlődombok.

Hidegfürdő

Nyugaton, a Fenék-fürdőnél terül el. 1860: *Hidegfürdő* (BFC.), 1935: ua. (I.). A Fenék-fürdőnél befolyó hideg víz volt a névadás alapja. Lukács Károlynál 1933-ban *Hidegfürdő-eleje* néven szerepel egy vonyónév, a fürdő előtti vízterületre utal a füredi halásztópográfiaiban ez a helynév. Használták a *Hidegfürdő* nevet a volt fürdőház körüli vízrészre is. Füreden az első nyílt vízi fürdőt 1783-ban nyitották, 1787–1790 között a kamara jóvoltából kabinok is voltak. 1822. évi fürdőorvosi jelentés szerint az uradalom az előző évben a nádorispán számára

állított mintájára felépítette a hidegfürdőjét. 1837-ben egy olvasói levélben ezt írták: „A Balaton hátán *hidegfürdő* készült, hová egy palló vezet a sorompós faépületbe, melly hévmérővel van ellátva” (idézi Zákonyi: 170). A Balaton-Füredi Napló szerint 1863-ban a Balaton vízszintje a rendkívüli szárazság miatt igen alacsony, a *hidegfürdő* kosarain kívül száz ölnyire be lehet menni száraz lábbal (1863. aug. 20. 19. sz.).

Hosszú-Bocsár

Szőlőterület a Bocsárban. A *Hosszú-Bocsár* elnevezéssel jelölt terület a jelzőjét onnan kapta, hogy itt 500–600 m hosszú szőlősorok vannak. L. még: Bocsár.

Hosszú-hegy

Füred északi részén, a Tormán-hegy és a Papmezeje határrészek között emelkedik. Mai térképeken nem szerepel (bizonyára teljesen beépült már), de a korábbiakon még jelölték, például 1828: *Hoszu Hegy* (RB.), 1833: *Hosszú-hegy* (FT.). A népnyelvben *Hosszu-hégy* (S. 491). Sziklás lejtőin legfeljebb a szőlő és a mandula termett jól.

Irtáshát

A Tamás-hegyi dűlő és a Kék-hegy között, a Tamás-hegy északi oldalán fekszik. 1840: *Irtás* (AT.),

1841: ua. (Ahat.), 1858: *Irtáshát* (DB.), 1902: ua. (J.). Az *Irtás* bővítmény esetében a névadási szemlélet háttere az, hogy az eredeti erdőterületet a fák kidöntésével másra hasznosították. Az *irt* alapszó képzős alakja, melynek jelentése 'növényt tömegesen kivág'. *Hát* szavunk hegyföldrajzi köznévként igen régről adatolható, 1109: „wlgariter Erhat uocatur” (Oklsz.). Jelentése 'szélesebb tetejű magaslat, földhát'. A testrésznévi jelentésből alakult ki a *hát* szavunk földrajzi köznévi jelentése.

Istenfia-hegy

Az Úraszó, Sikát-hegy későbbi elnevezése (még később Kereszt-hegy). A XVII. században már így szerepel, egy 1641. évi végrendeletben: „*Istenfia* nevő hely” (L. 200), később eladtak egy, az Istenfia-hegy alatt fekvő szőlőt, okleveles említése szerint 1647: „vineam... *Isten fia* nevű hegy alatt való dictam” (L. 2006: 16). 1674: *Isten fia hegy* (L. 209). L. még: Úraszó, Sikát-hegy vagy Kereszt-hegy.

Istenfia út

Az Istenfia-hegyre vezetett. Egy végrendelet szerint 1641-ben: *Istenfia út* (L. 2006: 15). Talán Krisztus-kereszt volt felállítva itt.

Itató köz

Vagy út és tér is. Arácson annak idején a Koloska-patak gázlóján szokták itatni az állatokat a kristálytisza patakvízből. Itt van az *Itató köz* *híd* (S. 18), fahíd a patak fölött.

János-domb

A hajdani László utca fölött emelkedik, itt épült Jócai Mór és Esterházy László nyaralója. A helynév feledésbe merült, 1878-ban Jalsovics Aladár említi még (A balatonfüredi gyógyhely: 87); nevét a „fürdőhely kiváló jötevőjétől nyerte”. Kruesz Krizosztom (a keresztségben *János*), pannonhalmi főapáttól (1865–1885).

Kalótya

A Vörös-földek területtől nyugatra, a Nagy-fenyő fölött és a Berekszél alatt elhelyezkedő határrész. Urbéri összeíráson 1778-ban a harmadik osztályba sorozták a *Kalótya* dülöt (L. 224). Térképen 1854: *Kalótya* (GF.), 1858: ua. (Bff.), 1960: ua. (BFC.). A név szláv eredetű lehet, és így az erdélyi *Kalota* helynévvel is összefügg.

Kalótyai-nádas

A halászkok helynevét Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). A *nádas* származék, a növénytakaróval összefüggő nevek közé tartozik, 'náddal benőtt hely' a jelentése. A *nád* 'Phragmites communis' 1395 k. adatolható: *nad* (BesztSzj.). A vizek anyagforgalmában a szennyező elemek felvételével rendkívül hasznos a jelenléte. Ezért is igen veszélyes, hogy a Balaton nádrengetegei pusztulnak, a parti sávok náderdői eltűnnek.

Káposztáskertek

A Palotaalja-dülő alatt elterülő terület. 1841: *Kaposztas Kertek* (Ahat.), 1854: *Káposztás kertek* (GF.), 1871: *Káposztás* (Art.), 1902: *Káposztáskertek* (J.), a népnelvben a nyelvjárási *káboszta* alakváltozattal *Kábosztáskertek* (S. 588). Erre, a patak mentén voltak régen az arácsiak káposztáskertjei. A *káposzta* 'Brassica oleracea var. capitata' nagy leveleiért termesztett konyhakerti növény. Neve először 1395 k. olvasható a magyar írásbeliségben: *capuſta* (BesztSzj.). Szlovén vagy szlovák eredetű jövevényszó nyelvünkben, más szláv nyelvekben is találunk megfelelőket.

Kecske-dülő

A Sárkány-völgytől keletre húzódik. 1833: *Ketske dülő* (Z. 835). Zákonyi a fürdőtelepen korábban népszerű savótejes gyógymóddal magyarázza a névadási szemlélet hátterét. (Az orvosok véleménye megoszlott abban, hogy a savóitál elkészítéséhez a tehén-, birka- vagy a kecsketej alkalmasabb-e.)

Kecskés-szőlő

Oklevelekben már 1641-ből és 1648-ból adatolható: *Kecskés szőlő* (L. 211). Magyar személyneves helynév. A *kecske* állatnévből származó családnévvel alkották, az elnevezés a tulajdonosra vagy a földesúrra utal, az ő szőlőbirtoka volt.

Kék

A mai kéki források környékén terült el *Kék* falu. Nevének első említése a tihanyi apátság birtokösszeírásában szerepel, amely a kb. százötven határjáráson, településnéven kívül helységenként és foglalkozásonként szolganépfelsorolásokat is tartalmaz, 1211: *Kecu*. Ezután 1267: *Keyk*, 1268: *Kek*, 1320: *Keek*, 1327: *Keék*, 1349: In dicta possessione *Keyk* et *Fyred* vocatis, 1351: *Keekfired* (FH. 2002, 1–2: 2). Ezután 1381: *Keekfyred* (S.), 1585: *Kek* (PK. 2: 581). Még 1671-ben is előfordul a *Kek* helynév ékezet nélkül, a XIX. századtól már a *Kék* alak fordul elő. Zákonyi Ferenc szerint valamilyen uralkodó növény (kökény, szilva) lehet a névadás alapja, azonban nem ez a név magyarázata. Az egyes helynévfajtákat a bennük megjelenő névtípusok is jellemzik. A szín megjelölése gyakori a helynevekben például a folyók, hegyek nevében. Ennek a

településnek az elnevezése a *kék* színnévből keletkezett, és a vidék fényviszonyaira, a távolból nézve kékes színű, kéklő, kébbe játszó vonulatokra vonatkozott. Kovács Éva szerint a színt jelölő szó elsődlegesen valamilyen természeti alakulatot, például hegyet, dombot, erdőt jelölhetett, s ennek neve válhatott az ott létesült település nevévé (Kovács 140). Ma Füreden a *Kéki-dülő*, *Kéki-völgy*, *Kéki-forrás* (1935: *Kéki források* [I.]), *Kékipusztá*, stb. őrzi a nevet. Számos más település neve ugyancsak így alakult; vö. *Kékes* a Mátrában, mai *Kék* község Nyíregyháza közelében, *Kékesd* Baranyában, a Trianon előtti Magyarországon *Kékellő* Bars vármegyében, *Kékes* kisközség az erdélyi Szolnok-Doboka vármegyében, *Kékesfüred* Bereg vármegyében, stb.).

Kék-hegyi rom

A hegy a fenti falu nevéből kapta elnevezését. Rómer Flóris 1861-ben még látta a *kékhegyi romot*, amely nyilván Kék falu egykori temploma (Ró.). Romja a 20. század elején még látszott. Kék templomáról nem maradt fenn középkori dokumentum, az épület egy II. József-kori (1780 – 1790) katonai felmérés térképén „A(lte) K(irche)”, azaz 'régí templom' jelzéssel a patak bal partján tüntették fel (JO.). Egy 1828-as térképen szintén szerepel a templomrom a László- és a Metze-hegy között (RB.). Rómer Flóris vázlatot is készített a dombocskán állt templom alaprajzáról, és 1861 őszén azt is feljegyezte, hogy a Füredről északkeleti irányba vezető utat *Egyház útjának* (l. ott) nevezték a lakosok. Pesty Frigyes 1864-es adatai szerint a templom alapfalai egy Bedegi nevű birtokos szántóföldjén voltak. Papjait több okirat is említette a 14. században, a fehérvári káptalan például 1357-ben egy perben készült jelentésében megemlíti Zeuke (Szőke), kéki pap nevét (R. 160).

Kéki-dülő

1793: *Kékidülő* (L. 260), 1814: *Kéki-dülő* (uo. 275). A XIX. századi térképeken jelölték, 1828: *Kéki dülő* (RB.), 1833: *Kék-dülő* (FT.), 1858: *Kéki dülő* (DB. és Bff.), majd 1900: *Kéki dülő* (BfK.). Kék falunak természetesen szőlőterülete is volt, ha nem is a legjobb borok termettek ott. Erre utal a Kéki-völgy társneve, a *Borsovány-völgy* (l. ott).

Kéki halásztút

A halászzattal kapcsolatos földrajzi név az igen régi *Kéki halásztút* elnevezés (1386: *Keykyhalazuth* [Batthyány cs. körmendi levéltár]). Az egykori Kék faluban (ma Kéki-völgy) lakó, és a Balatonra lejáró halászkok útja volt. 1397-ben az Arácsról Kék birtokra vezető *Halászo út* neve olvasható a veszprémi káptalan magán levéltárában őrzött jelentésben: Illa [via] vocaretur *Halazouwth*.

Kéki-patak

A völgy felső részén fakadó Kéki források vizét vezeti a Balatonba. Az 1960-as években a forrásokat a városi vízvezetékbe foglalták. Valaha bővizű patak lehetett, malmait már 1268-ban, majd 1395-ben is említik (W. 43), a kéki felső és alsó malom szerepel az 1854. évi füredi kataszteri térképen (GF). A patak társneve a *Kéki-séd* (1935: *Kéki séd* [I.]), vizének egy szakaszát nevezték *Tót-séd*nek, l. ott. A *séd* szó magyarázatát l. a Séd-út szócikkben.

Kékipusztá

A Kéki-völgy területén van. Régi füredi térképen jelölték, 1828-ban *Kéki Puszta* (RB.). A *puszta* szó elsősorban kietlen, sík vidéket, kopár, műveletlen területet jelent. Néprajzi, történelmi vonatkozásban azonban a *puszta* 'elnéptelenedett település', a CzF. szerint is „mintegy mindenből kifosztva áll”: pusztá templom, pusztá malom, pusztá falu. Az elpusztult falvak neve, mint *-pusztá*, sokáig megmarad. Ma is található számos ilyen utótagú terület szerte az országban, amelyből egyértelműen következtethetünk egy már nem létező településre.

Kéki út

A Kéki-völgyből a határig széles út vezetett régen. A népnyelvben *Kéki ut* (Süle 493). Mára a bokrok annyira benőtték már, hogy sok helyen csak a gyalogút látszik.

Kéki-völgy

A Meleg-, a Som-, a Sándor- és a Tamás-hegy által határolt medence Füred északi felén. A népnyelvben *Kékvölgy*, *Kéki-völgy* (S. 549). A völgyben szőlőterület is volt, társneve gyenge boráról a *Borsovány-völgy* (l. ott). Itt volt a fent említett Kék falu. A *völgy* szavunk legkorábbi előfordulása 1211: „Furizuelgi” (Oklsz.), jelentése: 'hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület'. Az uráli korból származó ősi örökség.

Kenderekalja

Jankó János említi 1902-ben Arácsnak a XIX. század végi vonyóhelyei közt (J.). A partszakaszról nevezték el a halászok, kenderföldek voltak fölötté, a terület alsó része közel esett a Balaton partjához. A *Kenderföldek* nevű terület füredi térképen 1828: *Kender földek* (RB.), majd 1902-ben Jankó említi (J.). A *kender* 'Cannabis sativa' érdes levelű, magasra növe ipari rosnövény. Magyar nevének legrégebbi írásos említése 1198-ból való. Ótörök eredetű, megfelelői a kipcsak, anatóliai és altái török nyelvekben egyaránt megtalálhatók. Lényeges szerephez jut a helynévadásban is a kender, szinte minden területen előfordult, fontos volt a gazdasági életben. Számos terület, határrész elnevezésének alapja.

Kereked, Kerekedi-öböl

Keletre terül el Füredtől, Arács parti része. Térképen 1854: *Kerekedi* (GCs.), 1858: *Kereked* (DCs.), 1887: ua. (MK.). A Kerekedi-öböl és az előtte elterülő vízterület a halászok vonyója volt, Lukács László is említi 1933-ban. A Balaton északi partjának ez az öble az alakjáról kapta a nevét, az öböl alaprajza nagyjából félkör, a partszakasz kerek.

Kerekedi-dűlő

Számos vonyóhelyet Balaton-parti dűlőkről neveztek el a halászok. Ez a vízterület már egy 1817 decemberében összeállított ispáni kimutatásban szerepel: a csopaki hajdúk 1817. február 21-én a *Kerekedi-dűlő*ben három szigonyt, február 27-én egy arácsi halásztól egyet vettek el (ZML. Processus civiles, Fasc. 46. Arányosítási per). Kövesd part menti dűlői közt szintén ezen a néven szerepel az 1863. évi telekkönyvi térképen.

Kerekedorr

Határrész neve, a névadási szemlélet háttére az, hogy ez a terület a Kerekedi-öbölnél (l. ott) orrszerűen nyúlik a Balatonba.

Kerekedi-tisztás

Olvasható a név rövidebb *Kereked-tisztás* alakváltozata is. Hasonló nevű öböl déli része. Már mély a víz, nem hínaras, természetesen nádtól, sástól is mentes, azaz halászati szempontból *tiszta*. A Balaton halászlái többek közt a növényzet szerint is elnevezték a tó egyes részeit. L. még: Arácsi tisztás.

Kereszt-hegy

Arács keleti szélén, Csopak felé helyezkedik el a Kis- és Felső-Kereszt-hegy, tőle keletre halad a két községet elválasztó Határ út vagy Istenfia út. A 18. század a második felében az arácsiak ismét művelni kezdik a Sikát-hegy környékén lévő földeket, s ekkor új elnevezést kapott a hegy, 1838: *Kereszthegy* (L. 2006: 16), 1902: *Kis-, Felső-Kereszthegyalja* (J.), a népnyelvben *Kérészt-hegy*, *Kis-Kérészt-hegy*, illetve *Főss-Kérészt-hegy* (S. 536). Keletnyugat irányú, tehát keresztben húzódik a határban, ez a névadás alapja. L. még Istenfia-hegy, Sikát-hegy, Úraszó.

Keresztúti-dűlő

Okleveles említése a XVIII. századból adatható, az 1778. évi úrbéri összeíráskor második osztályba sorolták a *Kereszt úti dűlőt* (L. 224). 1872: *Keresztúti-dűlő* (uo. 280). A Kereszt-hegyre vezető utat *Keresztútnak* (1484: *Kereztwth* [R. 1997: 136]), 1838: *Kereszt út* [L. 2006: 16], térképen 1853: *Kerest ut* [GAR.] nevezték.

Keszegh-szőlő

Oklevelekben már 1663-tól (L. 212) adatható, 1691-ben ua. (uo. 210). Személyneves helynév, halmnévből származó családnévvel alkották. Az elnevezés a tulajdonosra vagy a földesúrra utal, az ő szőlőbirtoka volt.

Kis-erdő

Történeti értékű, tudatos tervezéssel alkotott közpark. Évszázadokon keresztül sikerrel őrizte meg eredeti arculatát, megmaradt parknak. 1790-ben a Kamara cseresznyedésszel megszerezte a gyógyforrástól északra eső területet, amely Balatonfüred egyik földesúrnak, az Oroszy családnak a tulajdonában volt. Később a veszprémi káptalan-tól cserével megszerzett 2½ holdas területből és az apátság birtokában lévő szántóföldekből növelték a parkosításra felhasználható területet. Az Angol-kert területe 1790-ben 6¾ hold, a Fenyves 7+7 holdas (1883-ban a tihanyi apát a 7 holdas terület mellé újabb 7 holdat átengedett a park háta mögött lévő szántóföldekből fenyves céljára), összesen 20¾ hold alkotta végül az elkészült Kis-erdőt. Ma helyi védettség alatt álló természeti terület, amely hangulatával, növényzetével és mikroklímájával, valamint kultúrtörténeti fontosságú színházi oszlopaival érdekes helyszín. L. még: Angol-kert, Fenyves.

Kistói-dűlő

A volt Balatoni Vadvirág üdülőház és a Szőnyi-sor környéke. Az 1778. évi úrbéri összeíráskor második osztályba sorolták a *Kistóbeli dűlőt* (L. 224). Egy 1817. december 31-én összeállított ispáni kimutatásban *Kistódi-dűlő* (ZML. Processus civiles, Fasc. 46. Arányosítási per). Arácsi jegyzőkönyvben 1862: ua. *Kistói dűlő* (VeA.), térképen 1871: *Kistói dűlő* (Art.), nérajzi gyűjtésben 1902: *Kistói* (J.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.), a népnyelvben

Kistói-dülő (S. 587). Ennek a helynévnek az esetében a névadás alapja az, hogy régebben tó volt a dülőben, a Kistó a Téglagyár mögötti vízzel telt medence. A nevek a *Kistói utca* névben is fennmaradtak.

Kolónia

Az 1975-ben épült Füred Áruházánál volt. Korábban a Bencés rend kolóniája volt itt, később Piac tér.

Koloska-forrás

Süle Sándor adatközlője szerint a hivatalos neve *Petőfi-forrás*, a turistatérképeken általában a népi név szerepel. 1961-ben építették ki, egykor hét ágból csobogott a kiépített medencébe. Környéke szép, rendezett kirándulóhely. Ott van a Forrás-tó, és itt ered a *Koloska-patak*, amelynek több neve is van, lejjebb: *Séd*, *Arácsi-séd* a neve.

Koloska-völgy

A Sándor-hegy és a Péter-hegy közé bemélyedő erdős, sziklás szurdok, amelynek a forrásos része védett terület. A Balaton-felvidéknek ezen a részén a kőzetbe bevágódva, déli irányban párhuzamos szurdokvölgyek haladnak, ezek közül az egyik legismertebb az arácsi Koloska-völgy, benne dolomit sziklafalakkal s az itt eredő Koloska-patakkal.

A *Koloska* elnevezést okleveles anyagban először egy 1778. évi úrbéri összeíráskor említik, a második osztályba sorolták a *Koloska* dülőt (L. 224). 1840-ben térképen: *Koloska* (AT.). 1851: „*Koloska*: Szőlőhegy” (Névtani Dolgozatok 21), 1843: *Koloska* (L. 2006: 19), 1871: *Koloska* (Art.), 1902: *Koloska*oldal (J.). A földrajzi név megfigyelési kísérleteit Cholnoky Jenő alapozta meg 1936-ban, szerinte „Arács fölött, a Koloska-völgy neve kétségtelenül a *kolostor* szóból származik. Nagyon kicsiny kis bencés 'Kolostorka' állhatott ott azon a mészkőpaddal megóvott márgagerincecskén a delelő fölött, amelyet a nép ma is Barátlakásnak nevez. Elhagyott kőfejtő van a kolostor helyén, kétségtelenül építőköveknek hordták el a romokat” (Ch.). 1841-ben egy arácsi térképen bejelölnek egy *Kőfejtő* (Ahat.) nevű részt, ez azonban aligha lehetett a „nagyon kicsiny kis bencés kolostorka”. Tetszetős magyarázat (a több „kétségtelenül” ellenére is) Cholnoky névfejtése, így szerepel számos balatoni útikönyvben, internetes fórumokon, balatoni helységek honlapjain, sőt így vésték a Koloska-völgy egyik nagy táblájára is, mégsem vehető komolyan. Ellene szól az a tény, hogy ha Arács környékén valaha kolostor állt volna, annak föltétlenül ismernénk okleveles említését. Ilyesminek azonban nyoma sincs.

A másik ellenérv pedig nyelvtudományi. Egyrészt – a szótörténet tanúsága szerint – a *Koloska* földrajzi név korábbi felbukkanású a magyar írásbeliségben, mint feltételezett forrása, a *kolostor* főnév, hiszen a *kolostor* a magyar nyelvújítás korának szóalkotása, és csak 1784-től adatolható Baróti Szabó Dávidnál (Kisdéd szó-tár. Kassa). A köznyelvben pedig jóval később terjedt el, még a XIX. század második felében megjelent Czuczor–Fogarasi szótárban, a magyar nyelv akkori legnagyobb szógyűjteményében is csupán utalószóként szótárazták. Másrészt etimológiai szempontból egészen valószínűtlen egy lerövidüléssel járó *kolostor* > *kolostorocska*, *kolostorka* > *koloska* fejlődés. A *kolostor* szó -tor végződése nem va-

lami inetimológikus toldás eredménye, későbbi egyszerű elhagyása aligha képzelhető el. A *kolostor* ugyanis a *klastrom* (< latin *clastrum* 'szerzetesek lakóépülete' a latin *claudere* 'zárni' igéből) szavunk régi népnyelvi *kalastorom* alakváltozatából származik, amelyet a hasonló jelentésű *monostor* mintájára módosítottak. Sokkal hihebb ezek miatt az FNEsz. rövid magyarázata: „a magyar *Kolozs* szn. [személynév] -ka képzős származékából keletkezhetett. Vö. N. [népi] Kolozsvölgy ~ R. [rég]i Kolozsok völgye 'Balatonkiliti egyik határrésze' egykori tulajdonosáról, a Kolozs családról nevezték el.” Azaz személynévi eredetű helynév.

Kőbánya

Arácsoson üzemelő régi kőfejtő. 1902: *Kőfejtő* (J.), a népnyelvben *Kübánya*, *Arácsi-kübánya* (S. 511). A kőfejtőt az 1980-as években még használták.

Köböl-kút

Füreden a mai Arad | Illés J. | Pálóczi Horváth Ádám utca közelében lehetett ez a forráskút, régen innen vitték a vizet a tihanyi apátságnak. Oklevélben 1814: *Köbölkút* (Vk.m.lt. Füred 50), 1837: *Köböl-kút* (L. 276), térképen 1854: *Köbölkut* (GF.), 1860: ua. (BFC.), helyneves gyűjtésben 1902: *Köbölkút* (J.), népnyelvi neve *Kabók-kut*, *Köbók-kut* (S. 187; 1858: *Köbók kút* [DB.]). A helynévben a *köböl* névelem jelentése 'korhadt, odvas belü – mindkét végén nyílt – fatönk'. Ilyen csöhhöz, tömlőhöz hasonló fatönkkel, úgynevezett *köböllel* bélelték ki a forráskút gödrét. Nevezték az ilyen víznyerő fatönköt *bodon*nak is (van is *Bodon-kút* nevű forrás Arács közelében, l. ott). Mai térképeken is jelölnek a Batsányi, Ibolya és Pálóczi Horvát Ádám utca között forrást, ennek a neve: Lepke-forrás.

Kőhíd

Arácsoson, a Lóczy úton, a Koloska-patak felett ível át, mindkét oldalán egy méter magas kőkorlát van. 1902: *Kühid* (J.), a népnyelvben *Kühid* (S. 29). Az Itató-közi fahíddal ellentétben kőből épült, az Esterházy család építtette.

Kőmed-domb

A mai Széchenyi, Zákonyi és Honvéd utca környéke. 1860: *Kömedlyed* (BFC.), 1902: *Kőmed* (J.), a népnyelvben *Kőmed-domb*, *Kőmed* (S. 397). A dombon valaha építési követ fejtettek, ez a név magyarázata. A második leggyakoribb kiemelkedést jelölő kifejezés a *hegy* után a *domb*, a szó az ugor korig visszavezethető ősi örökség. Alapjelentése ennek is 'kiemelkedő dolog'.

Kőmeddalja

Másképp *Kőmed-domb alja*. A *Kőmeddalja* vízterületet Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.), a halászkövek egyik tájékoztató pontja volt. Körülbelül a mai Uni hotel magasságában volt.

Körtvélyes

A balatonszőlősi határ mellett, a Nagy-mező szomszédságában fekvő terület neve. 1833: *Körtvélesi* (FT.), 1854: *Körtvélyes* (GF.), 1858: ua. (DB.), 1863: ua. (Tt.), 1902: *Körtélyes* (J.), dülőjegyzékben 1922: *Körtélyes* (Dj.), a füredi népnyelvben *Körtélés*, *Körtélyes* (S. 569). Régen sok volt itt a vadkörtefa, innen ered a helynév az -s helynévképzővel, a régi és népnyelvi *körtély* 'Pyrus'

származéka. A gyümölcsnév már 1055-ben, a Tihanyi Alapítólevélben felbukkan: *kurtuel fa*, 1395 k.: *kerteul* (BesztSzj.). Bizonytalan eredetű, esetleg honfoglalás előtti ótörök jövevényszavunk. Fontos szerepe volt mindig is a helynévadásban, ennek korai emléke többek közt Anonymus XII. századi *Gesta Hungarorum*a: „A diadal után Árpád vezér meg vitézei addig a mocsárig mentek, melyet *Körtvélytónak* mondanak.”

Körtvélyesi-dűlő

A dűlőnévben is a fenti terület elnevezése van. Már korán adatolható oklevélben, egy 1805-ben keltezett ügyirat szerint agilis „Ujhelyi Ferenc füredi lakos a *Körtvélyesi-dűlő*ben egy réjtét a füredi Varga Mihálynak 150 rénusi forintért eladta” (L.), térképen 1828: *Körtülesi Dűlő* (RB.).

Köves

A mai Arácsi és az Ady utca közötti terület. 1814: *Kövesi-dűlő* (L. 275), 1858: *Köves* (DB.), 1860: *Köves* (BFC.), 1902: *Köves* (J.), 1922: ua. (Dj.), 1928: ua. (BT). Sziklás, köves terület, erre utal a ’valamivel ellátottságot’ kifejező -s helynévképzővel létrejött neve. Régen mandulás volt, ez a fafaj jól megél még az ilyen talajon is. (Nem tévesztendő össze a Csopak melletti *Kövesd* falu nevével.). A föld minőségére utaló elnevezés a *Tormán kövese* is, l. ott.

Kuszkó

Halászhely Csopak felé, félreeső sarok, a víz kimosta a partot. 1854: *Kuszkói rét* (GCs.), 1863. évi telekkönyvi térképen: *Kuszkó-dűlő*. A névadási szemlélet háttérére vö. 1838: *kuszlik*, *kuczik* ’sarok, zugoly’ a Balaton mellékén (Tsz. 227), 1869: „*kuszkó* v. *kuszkó* szögletet formáló szűk hely, különösen a kemencze és a fal köze, vagy a konyhán a tűzhely möge, másképp: *kuczik*” (CzF.).

Kübörce

A György-hegy teteje. A népnyelvben *Göbörce* (S. 603) is. A terület *kübörce* elnevezése népnyelvi (tulajdonképpen *Kübérc*), az irodalmi a *köbérc* lehet. Azaz sziklás hegy. A népnyelvi *kübörce* jelentése ’kopár hegycsúcs’, ill. ’köszikla’.

Küszlikak

Füred nyugati végén fekszik. Régen nádas volt, marha is sülyedt el benne Süle Sándor adatközlői szerint. A füredi népnyelvben *Kusz-likak* (S. 698). Az ilyen nevű térség valaha ingoványos nádas volt, előtte a vízben sok *küsz* ’*Alburnus alburnus*’ élt, erről a kis halról kapta a terület a füredi halásztól a nevét.

Küszöbör

Lépcsőszerű kiszögellés, a Kistói nádas eleje. A név alakleíró, az egykori halászok vonóját (hálóvonó helyét), tanyáját jelöli.

Lak

Füred nyugati részén terül el. XIX. századi térképeken 1837: *Külső-Lak* (L. 276), 1854: *Felső- Alsólak* (GF.), 1858: *Lak* (DB.), 1860: *Lak, alsó Lak* (BFC.), 1863: *Lak* (Tt.), helynévgyűjtésben 1902: *Alsó-, Felsőlak* (J.). A helynév a ’lakóhely, település’ jelentésű *lak* főnévvel jött létre.

Lak-hegy

Füred nyugati részén, a Lapostelek területén túl fekszik. Első okleveles említése 1702-ből való: *Lak-hegy* (L.

211). 1726: *Laki hegy* (Vk.hh.jkv. Nr. 1034). A helynévben az első névelem a fenti *Lak* tulajdonnév.

Laki-dűlő

Nyugaton, a Balatonhoz viszonylag közel fekszik, a Bocsár és Lapos-telek között, a *Lak-hegy* alatt. A *dűlő* erről a hegyről kapta a nevét. 1840: *Lakidűlő* (Li. 178).

Lapos-telek

Nyugaton, Fenék fölött, a Balatonhoz viszonylag közel fekszik, a Fürdő utca környéke. Urbéri összeíráson 1778-ban a harmadik osztályba sorozták a *Lapostelek* dűlőt (L. 224). Térképeken 1858: *Lapos telek* (DB.), 1860: ua. (BFC.), 1863: ua. (Tt.), majd dűlőjegyzékben 1864: ua. (D.). 1887-ben *Lapos telek* (MK.), 1902: ua. és *Laposföldek* (J.), 1935: sajtóhibával *Lápos telek* (I.). A *lapos* egyrészt ’sík terület’, másrészt ’kis mélyedésű völgy, kaszáló, legelő’ a térképészetben. A füredi Lapos-telken nagy kiterjedésű és meghatározó volt egykor a szőlő.

László-hegy

A Kéki-völgy nyugati részén található kúphegy alakú, sziklás, erdős rész. 1828: *László Hegy* (RB.), 1833: *László-hegy* (FT.), 1860: *Lászlóhegy* (BFC.), 1902: *Lászlóhegy* (J.). Magyar személyneves földrajzi név. A *László* névelem esetleg – számos más földrajzi névhez hasonlóan – Szent László királlyal hozható kapcsolatba. Itt valószínűbb azonban, hogy a következő szócikkben szereplő László családnak volt a hegyen birtoka, és így keletkezett a *László-hegy* helynév.

László-kút

Egészen Nyugaton, az aszfófi út alatt található. 1902: *Lászlókút* (J.). Személynévből keletkezett elnevezés. Ez a feltörő talajvíz felfogására készített üreg a nevét onnan kapta, hogy a *László* család földbirtokán van.

Lóczy-barlang

A Tamás-hegy nyugati oldalában nyílik. 1892-ben fedezték fel kőfejtés közben, de csak 1934-ben tették járhatóvá. A barlangot id. Lóczy Lajosról (Pozsony, 1849 – Balatonfüred, 1920) nevezték el. A magyar földtan és földrajz kiváló tudósa csaknem harminc évig tanított. Rendszeresítette a tanulmányi kirándulásokat, hallgatóival beutazta többek közt a Balaton vidékét. 1891-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottsága, melynek célja a tó sokoldalú tudományos kutatása volt. Ennek eredménye A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei című háromkötetes mű (Bp., 1897 – 1918). 1919 tavaszán nyugdíjba ment, és balatonarácsi kúriájába vonult vissza. A balatonfüredi szanatóriumban hunyt el, sírja az arácsi temetőben van.

Magyalszél

Füred északi külterületén, Hidegkútnál fekszik, a Sárkány-völgy társneve. 1828: *Magyal szél* (RB.), 1902: *Magyalszél* (J.). Növénynévvel alkotott helynév, a *magyal* ’*Ilex aquifolium*’ (Vergilius egyik versében *quercus ilex*nek, tövises tölgynek nevezte) fénylő, fogas levelű, piros vagy sárga bogyójú növény. A kertekbe is szívesen ültetik, mert lombját csokrok, koszorúk készítésénél jól fel lehet használni. Neve már 1233-tól adatolható oklevelekben (*mogiol*, majd 1240: *mogol*, 1256: *magolfa*, 1288:

mogolfa, 1330: *mogel*, 1345: *mogiol*, 1347: *magyal* [OkISz.]. A Balaton mellékén használatos a *magyalfa*, *magyófa*, *magyaltölgy* is. Ismeretlen eredetű szavunk. L. még: Sárkány-völgy.

Magyaré

Aráctól keletre feküdt a csak rövid életű *Magyaré* település, egy 1392-es perben említett oklevélben (a tihanyi apátságnak a Tihanyi-félszigeten kívüli birtokainak a határát rögzítette), valamint Arács 1410-es megosztása szerint Magyaré közvetlenül határos volt Aráccsal, és attól keletre terült el (R. 168). Magyaré másik, keleti határa pedig a veszprémi káptalan Csopak birtokáig terjedt egy 1380. október 11-i oklevélben (uo.). Nevének történetét ugyancsak régi okiratokból állíthatjuk össze; ide vonatkozó adat, hogy Atyusz bán adományai között, amelyeket az almádi apátságnak juttatott 1164-ben, Magyarén mi minden szerepelt: az alapító Bánd fia, Atyusz (Ogiuz) Magyarén, azaz „in predio quod dicitur *Mogioroi*”, erdőket, réteket, földet, 4 háznép szolgát 2 ekealjnyi földdel, 5 szőlőt 5 szőlőművessel, 4 háznép szabadost és 1 halastavat adományozott a bencéseknek (MNY. 23). *Magyaré* neve tehát a XII. század elejétől adatolható: *Mogyoroy* (R. 170), majd 1231: *Magare*, 1243: *Mogorey*, 1380: *Magyare* (FH. 2002, 1–2: 2). A szláv eredetű közeli Aráctól különböztette meg a magyarok lakta falunak ez az elnevezése, a lakosság nemzetiségére utal. A helynév szóvégi magánhangzója még az ómagyar kori szóvégi magánhangzók sorvadása és eltűnése előtti állapotot mutatja (*magyari*, *hodu*, *utu*, *vizi*, *kezü*, stb.). Az egykori Füred környékén volt községek mindegyike magasabban, távolabb feküdt a Balatontól, és időben messze megelőzték a tóparti fürdőtelep, a Savanyúvíz létrejöttét. Magyaré falu valószínűleg a török korban pusztult el, a török hódoltság alatt a török katonák végigpusztították a Balaton északi partját, alkalmi portyázásaik nyomán a lakosság egy része elmenekült a környékről. Magyaré falut *Szikács* (R. 169) néven is ismerték, l. ott.

Malom-hegy

Az aszfóli út fölött fekszik, itt a Berek-patak nyugatról már a szőlősi földekkel határos. 1781: *Malom Hegy* (VeD. 207), 1827: ua. (Vk.hh.jkv. Nr. 310), 1854: ua. (GF.), 1902: *Malomdombja* (J. 48). Az alatta lévő völgyben vízimalmok működtek, innen származik a hegy elnevezése. L. még Malom-völgy, Varga-Malom-völgy.

Malom-völgy

Füred nyugati részén, a Farkókő mellett fekszik, a Szőlős felől érkező Szőlősi-patak (társnevén Berek- vagy Dobogó-patak) völgye. 1755: *Malom-völgy* (VeD. 207), 1763 és 1825: *Malom-völgy* (W. 100, 101), 1794: *Malomvölgy* (VeD. 80), 1836: ua. (Vk.hh.jkv. Nr. 315), 1902: ua. (J.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.), a népnyelvben *Malom-vögy* (S. 637). Tulajdonképpen értelme: olyan völgy, amelyben malom van, például füredi kataszteri térképeken 1854-ben a *Felső-Bocsár vízimalom* (GF; ez volt a Varga-malom, a környékén van a térkép szerint a Malom-hegy), 1858-ban pedig az *Alsómalom* (DB.), a népnyelvben *Ásó malom* (S. 666). Ennek

társneve a *Dénés-malom* (uo.), mert Dénes Gyula vízimalma volt egy időben. Az 1870-es években Sperg Domonkos vette bérbe mindkettőt. L. még: Ásó-malom, Varga-Malom-völgy.

Malom-völgyi-forrás

A völgyben folyó Berek-patak vizét a szűk völgy felső részében lévő, a népnyelvben *Malom-völgyi-forrás* (S. 638), ma Noszlopy-forrás is táplálta. Ma a völgyet is *Noszlopy-völgynek* nevezik. A felső malom fölött kiterjedt vízgyűjtő volt, amelyben halakat is tenyésztettek (W. 101), a vízgyűjtőt már 1781-ben említik: *Malom Hegyi Tó* allya (VeD. 207).

Mária-szobor eleje

Az angolkisasszonyok fürdője körüli vízrész. Szintén a halászház egyik vonyóhelye (l. Galamblovó), Lukács Károly említi 1933-ban. A Balatonnál az 1860-as években 800 körül volt a vonyóhelyek száma, később már egyre kevesebbet ismertek a halászházak. A balatoni vonyó- vagy tanyaneveket először Herman Ottó jegyezte föl, és tette közzé. Utána Jankó János sorolta fel 7 évi gyűjtése eredményét művében, a Lóczy-féle monográfia néprajzi kötetében. Később Lukács Károly gyűjtése a Balaton egész víztükrére kiterjedt. Entz Géza és Sebestyén Olga kötete (A Balaton élete. Bp., 1942) ugyanannyi vonyót tartalmaz. A mai gépesített halászati korszakban számuk tovább csökkent. A vonyónevek a halászházak számára igen fontosak voltak navigációs pontként.

Mece-hegy

A Kékipusztá és a Sándor-hegy között terül el. Oklevelekben 1803: *Mece* (Vk.m.lt. Füred 42), 1814: *Mecehegy*, *Mecehegyi dűlő* (uo. 50). Térképen 1828: *Metze Hegy* (RB.), 1833: *Metzehegy* (Z. 831), 1840: ua. (Li. 178), néprajzi gyűjtésben *Meczehegy* (J.), a népnyelvben *Méc-hegy*, *Mecce-hégy* (S. 561). Ezen a hegyen is kiterjedt szőlőterület volt, már 1803-ban azt írták, hogy a „Mece már szőlőkkel be is plántáltatott” (Vk.m.lt. Füred 42).

Méhmulató

Füred északnyugati részén fekvő domb, a Vásár tér, a mai Óvoda utca, Tölgyfa utca környéke. Herczeg Edit úgy fogalmaz (P.–S. 33), hogy „a házunkkal szemben állt a Domb, a *Méhmulató*” (a ház a Kossuth és a Segesdy utca sarkán állt). Térképeken is feltüntették, 1854: *Méhemulató* (GF.), 1860: *Mehmulato* (BFC.), néprajzi gyűjtésben 1902: *Méhmulató* (J.), a népnyelvben *Mémulató* vagy *Méhemulató* (S. 138). Egy 2009-ben, a Városi telefonkönyvben közzétett füredi várostérképen (X-Mapping Kft., Budapest) nyilván elírással *Mélymalató*. Süle Sándor adatközlői a nevet azzal magyarázták, hogy az itteni „csipkebokrok virágán tanyáztak a méhek”. A domb tetejéről a tűzoltó szertárig kitűnő szánkópálya vezetett télen, a Meleg-hegyre vezető dűlőútnál jókora ugratóval (P.–S. 68). A Méhmulató domb lábánál vastag vascsövekből készült kerítés zárta el a *Kopasz-dombot* (uo. 69), ez volt az állatvásár színhelye, erre emlékeztet a mai Vásártér utca neve. A domb aljában volt régen a gulya és a konda gyülekezőhelye, innen hajtották az állatokat a Nagy-mező legelőire. L. még: Vásár-domb.

Meleg-hegy

Füred északnyugati részén, a Szőlőfő fölött terül el. 1828: *Meleg Hegy* (RB.), 1833: *Meleg-hegy* (FT.), 1854: *Meleghegy* (GF.), 1858: ua. (DB.), 1860: ua. (BFC.), 1863: ua. (Tt.), 1864: ua. (D.), 1902: ua. (J.), 1922: ua. (Dj.). Napsütötte, védett, déli fekvése miatt nyilván meleg az éghajlata, a napsütés érlelő hatása a legjobban tudott érvényesülni, erre utal jelzős neve. A falu felé lejtő oldala szőlőterület volt, számos borospincével. Ott van az udvarán álló szép, öreg tölgyfáról elnevezett Tölgyfa csárda, és a Figula borászat. Valaha a környék egyik legjobb bora a református egyház itt termett „úrvacsora bora” volt, a Tölgyfa csárda alatti hatalmas pincéjükben érlelték a Meleg-hegy zamatos levét.

Mészkő-gödrök

Füred északi külterületén vannak. A népnyelvben *Mészkű gödrök* (S. 476). Mészkőfejtés és mészégetés zajlott itt, 600 méterrel északabbra volt a mészkemence.

Meződi-dűlő

A mai Lóczy és Vadvirág utca környéke, az egykori Téglavető-dűlő mellett. A hajdani szántó- és szőlőterület újabban épült be. Az 1778. évi úrbéri összeíráskor második osztályba sorolták a *Meződi dűlőt* (L. 224), térképeken 1840: *Meződi Földek* (AT.), 1841: ua. (Ahat.), 1858: *Meződi dűlő* (GA.). A *Meződi-dűlő* első néveleme a *mező* főnév -d képzős származéka, ez a képző gyakori helynevekben; vö. Füred, Diósd, Mogyoród, stb. A *Meződ* helynév többfelé is előfordul, régi helynév (1399: *Mezeed* [Cs. 5: 112]).

Mező-mál

Régi füredi helynév, már 1672-ben említik oklevélben: Thamasa hegy alatt *Mezőmál* széle (L.). A *mező* és a *mál* főnév összetételével jött létre, *mál* utótagja déli fekvésű, meleg hegy- vagy domboldalt jelent. A füredi Mező-mált a Tamás-hegy északról jól védte. A *mező* földrajzi köznevet legkorábban 1055-ben, a Tihanyi Alapítólevélben találhatjuk meg: „posthec ad bagat meze” (OkISz.). A jelentése ’szabad tér, sík terület; falusi birtok’, 1440-től ’legelő, rét, fű’. Származékszó a *mez* ugor kori alapalakból, a magyar nyelvben folyamatos melléknévi igenévképző jártul ehhez. L. még Vörös-mál.

Mikó-dűlő eleje

Más néven *Mikóalja*. Jankó János említi mindkét nevet 1902-ben Arács XIX. század végi vonyói közt (J.). Személyneves földrajzi nevek, családnévből alakult helynevek. A *Mikó* apanévi eredetű, magyar családnév, már 1082-től vannak rá adatok okleveleinkben. Az egész Árpád- és Anjou-kor idején kiemelkedően népszerű név volt. A *Mikó-dűlő* nyilván egy Mikó nevű család szőlőbirtokán volt.

Millei-barlang

A Koloska-völgy magas sziklafalán található nehezen megközelíthető kis nyílás. Hasonneve a *Millei József betyár barlangja* és a *Möllei-barlang*, társneve a *Koloska-völgyi-barlang* és a *Koloska-völgyi-kőfülke*. Személynévvel alkotott helynév, a családnevet egy arácsi tolvaj viselte, aki lopásai után a szülőházába már nem mert hazamen-

ni, és a népképzelet később betyárnak tartotta. Lóczy Lajos is írt róla: „A falusi nép között is nem ritkán akad kalandos természetű kujtorgó legény. Ilyen volt 1894-ben Müllei Józsi” (Lóczy). Némethné Rácz Lídia szerint a barlang neve – a történetek után száz évvel – elválaszthatatlanul összefonódott a hányatott sorsú arácsi „betyáréval” (FH. 2003 [III. évf.]: 2. sz.). Valójában a Millei-barlangnak a *Koloska-völgyi-kőfülke* a megfelelőbb elnevezése, hiszen a huzamosabb tartózkodásra alkalmatlan kis sziklanyílás nem nevezhető barlangnak, tulajdonképpen tényleg csak kőfülke.

Nádas-kút

Arácstól keletre fekvő nádas terület. 1858: *Nádas kut* (DCs.). A *nádas* névelem -s képzős származék, a növénytakaróval összefüggő nevek közé tartozik, ’náddal benőtt hely’ a jelentése.

Nagy-fenyő

A Balaton közelében, a 71-es útnál, a Füredről nyugati irányban kivezető részen fekszik. Egy 1673. évi periratból kiderül, hogy a füredi nemesek közül Siskey Istvánnak a *Nagy fenyő*ben irtásföldje volt (L. 197). Egy 1736. évi örökhatóságban: *Nagyfenyő* (uo. 245), 1795: *Nagyfenei* (Li. 182), térképen 1854: *Nagyfenyő* (GF.), 1860: ua. (BFC.), 1863: *Nagy fenyő* (Tt.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). A *nagy* melléknév ’jelentékeny kiterjedésű’ értelemben a terület méretére utal. A déli részén fenyőfás terület volt, innen ered a neve. A *fenyő* a nyitvatermők törzsébe tartozó tűlevelű örökzöld fa. Mint növénynév, először 1231-ben bukkan fel a magyar írásbeliségben: „ubi iuxta arbores feneufa est meta” (MNY. 22), 1250-ben *fenywf*a (OkISz.).

Nagy-fenei-dűlő eleje

Jankó János említi 1902-ben Fürednek a XIX. század végi tizenkét vonyója közt (J.). 1778-ban első osztályba sorozták a *Nagyfenyő dűlőt* (L. 224) termékeny, jó talaja miatt. A mai hajógyár körüli rész volt a *Nagy-fenyőalja* (1922: *Nagy fenyő alja* [Dj.]).

Nagy-mező

Északnyugaton, Siskén terül el. Térképeken 1854: *Nagy méző* (GF.), 1858: *Nagy mező* (DB.), 1860: *Nagy-mező* (BFC.), 1863: *Nagy mező* (Tt.), 1887: ua. (MK.). 1935: ua. (I.). Nagy kiterjedésű mező elnevezése. A megkülönböztető jelzős *Nagy-mező* helynév a délebbre fekvő *Kis-mező* (1858: *Kis mező* [DB.]) névvel van korrelációban. Valaha a *Nagy-mező* legelő volt, oda hajtották ki a kondát és a gulyát (l. Méhmulató). Egy része kavicsos, kopár.

Nemesföldi-dűlő eleje

L. Tisztavíz, annak lokalizáló társneve, a halásztopográfia egyik helyneve. Jankó János említi 1902-ben Arácsnak a XIX. század végi vonyói közt, Lukács Károly szintén közli 1933-ban a *Nemesföldi dűlő* nevet. A helynévben a *Nemes*-előtag kisnemesi földbirtokosokra utal.

Nyárfás

A 71-es út Balaton felőli oldalán, a Füredről Nyugat felé kivezető részen fekszik. A 71-es út építésekor a város ragaszkodott a *Nyárfás út* szélén növényő szép nyárfásor megmaradá-

sához. Ezért az új országutat a nyárfasoron kívül, ettől északabbra építették meg. Előtte a nyílt vízen volt a *Nyárfás* halászó hely, Lukács Károly adata, 1933-ban említi. A *nyárfas* név már 1347-től adatolható oklevelekben, majd 1395 k. (BesztSzj.) bukkan föl. Az ősi magyar *nyár* szó jelentése 'mocsár, nedvesség'; a fa élőhelyére utal. A fehér nyár, ezüst nyár, fehérjegenye hatalmasra nő, kedvező körülmények között elérheti a 300–400 éves kort. Számos földrajzi nevünkben is szerepel (Nyárad patak, Nyárszentlőrinc stb.).

Nyilasok-eleje

Nádas a Balaton-parton, Füred nyugati részén. Egykor mindegyik közbirtokos családnak „egy nyilas” (S. 720) nádas volt, ez a névadás alapja. Ezek a nádasok innentől keletre sorakoztak. A *nyíl*, *nyilas* jelentése a helynevekben: 1. osztott föld, sorshúzás (nyílhúzás) útján osztályrészszerű juttatott föld, 2. egyenes vonalakkal határolt parcella, rét, erdőrész vagy éppen nádas.

Öreg-hálás

Arács északi külterületén, a Péter-hegyen feküdt. 1902: *Kishálás*, *Öreghálás* (J.). Zákonyi szerint (837) hálásan termő szőlő volt. A névadási szemlélet háttere azonban nem ez, hiszen régen itt volt az állatok éjszakai szálláshelye. Nem messze volt a *Kis-hálás*, amely a juhászok éjszakai pihenőhelye volt. Az *Öreg-hálás* helynévben az *Öreg*-melléknévnek 'rég, nagy' a jelentése. Megkülönböztető szerepű, a *Kis-hálás* előtagjával van korrelációban.

Öreg-hegy

A Tamás-hegy nyugati és déli lejtője, az Arácsi út felett, az Öreghegyi utca | Tamási Áron utca környéke 1779: *Öreghegy* (Li. 216), 1853: *Öreg hegy* (GAR.), 1858: *Öreghegy* (DB.), 1863: ua. (Tt.), 1864: ua. (D.), 1902: ua. (J.), 1928: ua. (BT). Igen gyakori hegynév, a Balaton-felvidéken szinte minden település mellékén található egy *Öreg-hegy*. Korábban a legtöbbjük szőlőhegy volt, vagy még ma is az. Füreden is volt *Öreg-szőlő*, amelynek első okleveles említése 1663-ból való: *Eöreghegy szőlő* (L.). Mindkét helynévben az *Öreg*-melléknévnek 'rég, nagy' a jelentése. L. még: Alsó-Öreghegy.

Öreg-hegyi dűlő

A füredi *Öreg-hegy* közelében volt ez a dűlő, oklevélben 1814: *Öreghegyi-dűlő* (L. 275). Térképen is jelölték, 1858-ban: *Öreghegy dűllő* (GA.). Elsősorban az *Öreg-hegy* (és a Bocsár-hegy, valamint a Tamás-hegy) voltak Füred legkiterjedtebb és legrégebbi szőlőhegyei. 1828-ban ezek oldalában feküdt a szőlőterület 60 százaléka.

Ötvös-tanya

A Nagy-fenyő alján volt, a hajógyár felépülése előtt itt Eötvös Károly író fiának birtoka és háza volt (*Eötvös Bálint-tanya* [Z. 277], *Eötvös-tanya* [uo. 653]). Nevében a *tanya* alaptagnak halászhely az értelme. A *vonyó* szinonimája volt a *tanya* szó, jelentése 'a víznek húzóhálójával egy vetésre meghalászható része' (HalK. 831). A halászó hely, ahol a halászok kerítőhálójukat a siker reményében kivethették, azaz tanyát vetettek, tanyát húztak.

Palotaalja

Arácsan a Csipkés-dűlő melletti terület. Térképeken 1840 és 1841: *Palota allya* (AT., Ahat.), 1858: *Palata*

allai (GA.), majd oklevélben 1862: *Palotaaljai-dűlő* (L. 280). 1871: *Palota alja* (Art.), 1873: *Palota alla* (L. 279). A *Palotaalja* a nevét a Darabos-kúriáról kapta, a „puszta palota” romjai 1817-ben még láthatóak voltak.

Papmezeje

Füred északi területén fekszik. 1828: *Pap mezzeje* (RB.), 1833: *Pap-mezeje* (FT.), 1860: *Pap-mező* (BFC.), 1902: *Papmezeje* (J.), a népnyelvben *Pap-mező*, *Pap mezzeje* (S. 525). A névadási szemlélet háttere az, hogy itt volt a református egyház birtoka. Régen szőlőterület volt. Társneve a *Papszék* (1902: J.), ezt Jankó János félreérthetete, inkább *Papszeg*-et mondhattak neki. A *szeg* szónak ugyanis a 'szeglet, sarok' jelentésen kívül van 'falurész, mezőrész' értelme is a nyelvjárásokban.

Papsoka

Füred mai területén öt község állott, ezek egyike északnyugaton Papsoka. II. András király (1205 – 1235) Uros, volt tihanyi apát kérésére Tamás kancellárral és Pat nádorispánnal összeíratja a tihanyi apátság birtokait, szolgálónépeit. A tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírása a magyar nyelvtörténet egyik fontos írott emléke, mivel latin nyelvű szövegében nagy számban tartalmaz magyar nyelvi elemeket, hely- és személynéveket. A helynevek közt van *Papsoka* neve is, ilyen régről adatolható helynév az oklevelekben, 1211: *Poposca*, 1267: *Papsoca*, 1314: *Popsuca*, 1416: *Poposka*, 1417: *Paposka* és *Papsoka* (FH. 2002, 1–2: 2). Kéttagú magyar névének 'pap sokadalma, faluja' a jelentése, azaz valaha a tihanyi papok, a bencés rend adófizető faluja volt. A helynévben az elsődlegesen személyekre vonatkozó 'szolgálattal tartozó emberek csoportja' jelentésű nép(e) a *sok(a)* névelem. 1211-ben Fürednél kétszer népesebb település Erdélyi szerint (PRT. 10: 309). A *Papsoka templomrom* a falu Szt. Margit templomának a maradványa. A román kori villa falaira épült egyhajós Árpád kori kis templomot a XII. században építtette a tihanyi apátság.

Part-mellék

Arácsan a „Veszprémi út *partmejjéke*” Süle összeállításában (S. 593). 1902-ben is *Veszprémi út partmejjék* (J.). A név magyarázata az, hogy az út mellett magas part vagy mart van. Hasonló a névadási szemlélet háttere a már 1664-ből adatolható *Partallai szőlő* (L. 205) esetében. A *part* szónak itt tehát nem 'víz partja' a jelentése, hanem 'meredek oldal'.

Páska-domb

1902: *Páskadomb* (J.). Személynévvel alkotott földrajzi név. A személynév előfordulása Füreden régtől kezdődően adatolható, már egy 1298. évi oklevélben szerepel: *Paska* udvarnok földjét III. Endre király a tihanyi monostornak adta (H. 229).

Pecsek-árok

A Határ-árok társneve a köznyelvben. 1902: *Pecsekárok* (J.), a népnyelvben *Pécék-árok* (S. 482). Süle Sándor adatközlő az azt mondták a gyűjtőnek, hogy: „bepeckelődik” a hidegkúti határba ez az árok. A névadás alapja ennek esetében azonban inkább az lehet, hogy a *pece* 'ér, patak, nyitott csatorna, árkocska' jelentésű, és ez lehet az alapszó. L. még: Határ-árok.

Péter-hegy

Arács fölött északkeletre terül el, déli oldala mára beépült. 1841: *Péter-hegy* (Ahat.), 1853: *Péter hegy* (GAR.). Magyar személynemes földrajzi név, arra utal, hogy egy *Péter* nevű személynek valaha a hegyen kiterjedt birtoka volt. Balatonfüred az 1970-es, 80-as években a leggyorsabban növekvő magyar települések egyike volt. Szőlőterületei ezzel párhuzamosan csökkentek, az építkezések felhúzódtak a dombok oldalaira, így a Péter-hegy lejtőire is.

Péter-hegy alja

Az arácsi Péter-hegy tövében terül el. XIX. századi térképen 1853: *Peter hegy allya* (GAR.). Erre volt a *Péterhegyi-dűlő* (1858: *Peterhegyi dűllő*, *Peterhegy aljai dűllő* ([GA.])). Jó szőlőtermő terület volt, később a római út mentén már a 70-es években jókora, háromszintes lakóházak épültek a szőlők közé. A régi arácsi és füredi szőlőhegyek nagy része, a Tamás- és a Péter-hegy lankái beépültek, vagy – kisebb részben – beerdősödtek.

Petke

A vasútvonal és az Arácsi út közötti, mára teljesen beépült terület (a Pálóczi Horváth Ádám, Orzovenszky, Arad, stb. utcák környéke). 1778-ban harmadik osztályba sorozták a *Petke* dűlőt (L. 224). 1793: *Petkedűlő* (uo. 260). Térképen 1854: *Petke* (GF.), 1860: ua. (BFC.), 1863: ua. (Tt.), helyneves gyűjtésben 1864: ua. (D.), 1902: ua. (J.), dűlőjegyzékben 1922: *Petke* (Dj.). 1928-ban ua. (BT), 1935: ua. (I.), 1936: ua. (Ke. 34). Személynévvel alkotott földrajzi név. Valószínűleg a régi magyar *Pethene* személynévvvel függ össze, amely a *Péter* szn. családjába tartozik. Ennek kicsinyítő-becéző alakja lehet, és így az egykori birtokosra utal. Arácson volt is egy *Petke* (S. 178) nevű család. A XX. század első felében a füredi szőlők élén még a Baricska volt, de az utána következők közt ott volt a *Petke* is.

Polányi-domb

Füred nyugati részén, a Nagy-fenyő területén fekszik. 1902: *Pojányi domb* (J.). Tövében volt a *Polányi-kút*, a savanyúvizes forráskút. Az első névelem személynemes, alapja az, hogy az objektumok a Polányi család birtokán voltak.

Régi ökör-hálás

Az arácsi határ közelében, a Papmezeje és a Harangózó-völgy közötti erdőrész egyik tisztása volt. Térképen 1828-ban *Régi Ökör hállás* (RB.), hegynévgyűjtésben 1985-ben egyszerűen *Ökör-hálás* (S. 477), 1988-ban *Ökörhálás* (Z. 833). Legelő, deleltető, és nyilván éjszakázóhely volt.

Robogó-völgy

A Tormán-hegy déli oldalát a Felső-erdőből mély völgyek tagolják, köztük ez is. 1641-ben: *Robogó* (L. 201). Térképen 1840-ben *Robogó* (AT.). 1843: ua. (L. 2006: 19), 1902: *Robogás*, *Robogóvölgy* (J.), a népnyelvben *Robogóvögy* (S. 502). A névadás alapja Süle adatközlője szerint az, hogy „ha lovaskocsi ment a völgyben, messze elhallatszott az erős, robogó hang”.

Rózsa-liget

Vagy *Rózsaliiget park* (S. 437), de nevezik *rózsakert*-nek is. A hajókikötő mólója és a sétány könyökében van. Nevének alapja az itt 14 ágyásba ültetett számtalan rózsabokor, néhány rózsafa, és a rózsalugas (sok – rosszul metszett – futórózsával). Itt állították fel a Balaton két ösfoglalkozásával kapcsolatos halász és révész szobrot (Pásztor János alkotásai), valamint egy szép pihenőpadot bevéssett verses felirattal. A magyar írásbeliségben a *rózs* szó 1395 k. (BesztSzj.) bukkan fel. Latin eredetű, a latin *rosa* más nyelvekbe is átkerült; vö. pl. angol, német és francia *Rose*. A rózsának a legrégebbi időktől kezdve fontos szerepe van az ember életében. Ez a mitológiában, a költészetben és a kultúrtörténetben egyaránt tükröződik.

Ruzsa-mező

A Sándor-hegy tetején fekszik. 1902: *Ruzsamező* (J.). Zákonyi szerint (838) inkább Rózsa-mező lehet tulajdonképpen, a sok vadrózsáról. Valójában azonban magyar személynemes földrajzi név, a terület egykor a *Ruzsa* család birtoka volt. Ugyancsak erre a tulajdonosra vagy földesúrra utal az oklevélben már 1674-ben említett *Ruzsás* szőlő (L. 211).

Sándor-hegy

A Koloska- és a Kéki-völgy között terül el. 1828: *Sándor Hegy* (RB.), 1833: *Sándor-hegy* (FT.), 1902: *Sándorhegy* (J.). Magyar személynemes földrajzi név, valaha egy *Sándor* nevű személynek a hegyen kiterjedt birtoka lehetett.

Sándor-hegyi dűlő

Az arácsi részen, a Sándor-hegy és a Péter-hegy között húzódik. 1858: *Sándorhegyi dűllő* (GA.). A dűlőnév első névelemét l. az előző szócikkben.

Sárkánylik

Füred északi külterületén két szikla itt majdnem összeér, az elnevezés alapja az, hogy „az öregek szerint sárkánykígyók tanyája volt” (S. 507).

Sárkány-völgy

A Tormán-hegy déli oldalát mély völgyek tagolják, köztük ez is. 1828: *Sárkány völgy* (RB.), 1833: *Sárkány-völgy* (FT.), 1902: *Sárkányvölgy* (J.). A füredi Magyar-szélnek a népnyelvben *Sárkányvögy* a neve, mert igen veszélyes volt erre kocsizni, annyira meredek volt. Mint Süle Sándor egyik adatközlője mondta, „a kocsit, szekeret igen lassan köllött leeresztenyi, merha megcsuszott, má föl is burút. Azt tartják a régiek, hogy a sárkányok irányították ére a fahordó kocsikat” (S. 508).

Sáry-rét

A Tamás-hegy délkeleti, Arács felé eső védett lejtője. Személynévvel alkotott helynév. Magyar családnév az alapja, a Sáry család birtokában volt a terület. (Már 1825-ben olvasható egy jelentésben Sáry László főszolgabíró neve az Oesterreicher-féle hidegfürdő ügyében.) *Rét* szavunk legkorábbi adata 1210 / 1271: „de terra *Rethi* terram ad culturam dum aratrorum sufficientem” (TESz.). Jelentése ’kaszáló, legelő’. A Sáry-réten havas teleken jó szánkó- és sípálya volt.

Savanyúvíz

Egy 1673. évi periratból kiderül, hogy a füredi nemesek közül Somogyi Mihálynak a *Savanyúvíznél* írtásföldje volt (L. 197). 1674-ben „mikor egyczer az *Savanyo vizné*” (ZML. Zala Vm. Törvényszékének iratai. Polgári perek. Fasc. 14. nr. 21). Gr. Eszterházy Dániel kuruc vicegenerális 1708. évi jegyzőkönyvében „Nagy-Vázsonbul megindulván ő Nga regvel, ment a füredi *savanyóvízhez*” (L. 219). 1777-ben Fehér Antal táblabíró írt verset a „Füredi *Savanyú Víznek* hasznáról”. 1778-ban harmadik osztályba sorozták a *Savanyúvíz* dülöt (uo. 224). 1783-tól pedig már térképen is szerepel a „*Sawanio viz* oder *Sauerbrun*” (JO.), a német szó jelentése 'savanyúkút'. 1785-ben Pálóczi térképén *Savanyúkút*, szintén 1785-ben *Savanyóvíz* (ZML. Zala vm. köz- és kisgyűlési iratai, júl. 18. 2.). 1790-ben *Savanyo viz* (Vk.hh.jkv. nr. 45). A siskei Orosz család jobbágysai „az ételre, italra valókat ... *Savanyóvízen* pénzre fordították” (L. 230). 1802-ben készült térképen *Savanyuvíz* (VeML.), úriszéki iratok szerint 1837-ben „a *Savanyó viznél* az Tilos rétben”, 1841-ben *Savanyu viz* (Ahat.). A forrásvízről nevezték el a gyógyforrás környékén kiépült fürdőtelepet, a Savanyúvízi fürdőt. Fürdő esetében még a XIX. évszázadban is például Horváth Bálint 1848-ban, vagy Orzovenszky Károly 1863-ban kiadott könyvében külön településekről írnak: „A gyógyhely a' mellette fekvő Balaton-Füred falutól megkülönböztetés végett *Savanyúvíznek* neveztetik” (Horváth 1848), valamint „A balatonfüredi gyógyfürdő Füred falutól délnek egy óra-negyedre” fekszik (Orzovenszky).

A fürdőtelep neve tehát korábban *Savanyóvíz* volt. A Füred faluban élők azt mondták, ha a fürdőtelepre készültek, hogy „lemegyek a Savanyóvízre”. Az 1702-ben Flasker András székesfehérvári seborvos és fürdős által alapított savanyúvízi gyógyfürdő 1755-től 1787-ig a tihanyi bencés apátság, 1787-től 1802-ig kamarai kezelés mellett a Vallásalap, 1802-től az államosításig ismét a tihanyi apátság tulajdonában volt. A fürdőtelep központját képező gyógyforrás a Savanyúvíz vagy Savanyúkút, itt vannak a gyógyforrások: a Kossuth Lajos, az Őskút, a Falmelléki, a Savó és a Lobogó-forrás. A vizet először Zeiller Márton földrajzszakos 1632-ben kiadott „Itinerarium des Koenigreich Ungarn” című munkájában említette. A füredi víz első gyógyászati elemzésére 1772-ben került sor.

Séd híd

Az Arácsi-séden ível át, a nyugati parton vezető Séd út hídja. Ennek a pataknak a mentén dülő terület el egy régi arácsi térkép szerint, 1871: *Sédre dülő* (Art.). A *séd* szó finnugor (uráli) egyeztetése történeti-etimológiai szótárunk szerint (TESz. 3: 506) kizárt, magyarázatát l. a következő szócikkben. Van egy másik Séd híd is, l. Új híd.

Séd út

A *Tüskésrétek-alja* társneve, Jankó János említi 1902-ben Arácsnak a XIX. század végi vonyói közt (J.). A *séd* szó jelentése kisebb időszakos folyóvíz, a Czuczor-Fogarasi szótár szerint „Veszprém és Szala vármegyékben am. hegyi kis patak, különösen melynek csak záporosók után van vize” (CzF. 1867). *Séd* szavunk legkorábbi elő-

fordulása *sedu* alakban az 1086. évi bakonybéli birtokösszeíró oklevél szövegéből ismeretes (EWUng. 2: 1313). További okleveles előfordulására 'rivulus, fluentum; Bach [patak]' értelmezéssel számos adatot ismerünk, közülük hat XIII. századi, tíz XIV. századi példa (Oklsz. 837). Veszprém megye déli részén mindmáig használatos 'patak' jelentéssel; vö. Séd, Séd-patak, illetve Séd-völgy Veszprémben, a Balaton-felvidéken Balatonfüred térségében Füredi-séd, Balatonszőlős-Balatonfüred térségében Szőlősi-séd, Pécsely és Örvényes térségében Örvényesi-séd, stb. Van adat arra is, hogy a *sédnek* 'víz', 'forrás', illetve 'kút' jelentése is van. L. még: Séd híd.

Sikát-hegy

Régi arácsi helynév, már 1547-től adatolható: *Sykath heghie* (L. 2006: 14). Az egykori Magyaré falut *Sikach* (*Szikács*) néven is ismerték (R. 169), l. ott. A társnevet 1547-ben még őrizte a *Sikát-hegy* helynév. A hegyen szőlőt műveltek. L. még: Farkas-szőlő, Istenfia-hegy, Kereszt-hegy, Magyaré, Uraszó.

Siske

Egykori falu a Siske-völgyben, a mai Balatonfüred északnyugati részén. *Siske* falu 1373-tól szerepel oklevélben (Cs. 3: 102), majd 1385: *Siske* (PRT. 10: 309), 1388, 1416: *Siske*, *Siska*, 1417: *Syske* (FH. 2002, 1–2: 2). A *Siske* személynévi eredetű, már 1275-ből ismert a *Sysk* személynév (ÁÚO. 9: 134), mely a latin *Sixtus* névre vezethető vissza. Rómer Flóris 1861-ben írja egy füredi Varga-ösre hivatkozva, hogy a „*Siske* család szállotta meg B. füredet Árpád idejében” (Ró.). Innen való a Savanyúvízen is birtokos siskei Orosz család. 1480-ban említik okiratban Siskei Orosz Gergelyt, 1524-ben Siskei Orosz Benedeket (H. 231).

Siske-forrás

Ma a balatonfüredi vízmű része a siskei völgyben, az erdő mellett. A forrás nevét 1900-ban *Siskei forrás* (BfK.) névvel térképen találjuk. 1934-ben *Siske forrás*-ként említik, értelmezése szerint „köbe foglalt forrás Balatonfüreden” (D.–V. 131). 1935: *Siske forrás* (I.). 1936-ban Cholnoky Jenő írta a Siske-forrásról, a Siskemalomról: „A bővizű *Siske-forrás* vizével hajtották a kerekét s a sok víz miatt csodálatosan üde növényzet díszítette a festőies malmot. Ma a Siske-forrásokat lefoglalták vízvezetéknek, a malom meghalt” (Ch. 124). Nevezték *Siske-kútnak* is.

Siske-patak

A fenti forrástól ered a *Siske-patak* a szűk völgyben. Több malom is volt a patak mentén, úgymint Ujhelyi Gábor felső és alsó vízimalma, a Bíró Sándor-féle, a Kubicsék-féle, és Német Ferenc vízimalma (W. 74 – 97). A malmok mindegyike szerepel az 1858. évi füredi kataszteri térképen (DB.), vagy az 1900-ban kiadott füredi térképen (BfK.). Mára a siskei vízimalmok már nem örölnék, az egykori malomépületek ma lakóházak, kereskedések, nyaralók.

Siske-völgy

Az elején szűk, Észak-déli irányú völgy a Siskében. 1854: *Sikevölgy* (GF.), 1902: *Siskevölgy* (J.), 1936: *Siske-*

völgy (Ke. 7). A völgyben csörgedező patak felső részénél fekszenek a *Siskei-kertek*.

Siskei templomrom

A temetői rom Siske falu temploma lehetett, a Balaton-szőlős felé kivezető út jobb oldalán található. Rómer Flóris 1861. augusztus 30-án jött Pestről Füredre, az itt tett látogatásakor készített feljegyzéseiből összeállított, és hasznos jegyzetekkel ellátott kötetben említi, hogy „Siske falu temploma lenne egyik rom” (Ró.). A középkori templom alatt római villa alapfalai húzódnak.

Som-hegy

Kisebbségi emelkedés a Kék-hegyen. Füredi térképen 1828: *Som Hegy* (RB.), oklevélben 1814: *Somhegyi-dűlő* (L. 275), helynévi gyűjtésben 1902: *Somhegy* (J.), a népnyelvben *Som-hégy* (S. 546). A név alapja az, hogy ezen a részen sok som terem. A som termése kedvelt gyümölcs volt az erdei népeknek, a remeték pedig gyógyított készítményeket készítettek belőle. A *som* 'Cornus mas' kora tavasszal sárgán virágzó cserje. Neve a XI. századi oklevelekben már megtalálható, 1395 k. (BesztSzj.) is felbukkan. Ötörök eredetű szavunk; vö. kumük és karacsáj *čum*, türkmén *čüm* 'som'. Öshonos, régi kultúrnövényünk, amit magyar földrajzi nevek is igazolnak (*Csíksomlyó*, *Somló-hegy*, *Szársomló*, stb.), a somról kapta nevét *Somogy* megye is.

Sötét-völgy

A vízmosásos területet a Péter-hegyről lezúduló vízfolyások mosták ki. A népnyelvben *Sötét-vögy* (S. 510). Itt nappal is félhomály van, az út mentén összehajló nagy fák nőnek, az árnyékuk miatt sötét a völgy.

Száka

Füred nyugati részén fekszik, a György-hegy mellett. Egy – nem füredi – *Száka* nevű település első okleveles említése a tihanyi birtok-összeírásból, 1211-ből való (Kovács 139), s később szintén előfordul az okiratokban: 1375: *Zaaka*, 1423, 1477: *Zaka*, 1512: ua. (Cs. 2: 207). A füredi területnek 1392-ben *Zaka* (R. 169), 1768-ban *Száka* (L. 274), 1808-ban *Száka* neve adatolható, majd térképen 1854: *Szaka* (GF.), 1858: *Száka* (DB.), 1863: ua. (Tt.), helynévgyűjtésben 1864: ua. (D.). Zákonyinál a névnek egy népi magyarázata szerepel, miszerint sok ott a tuskobokor, ezért *Szálka-tüskés* (Z. 829). Valójában azonban a helynév régi magyar személynévből keletkezett metonimikus névadással, a személynév már igen korán felbukkan a magyar írásbeliségben; vö. 1135/1262/1566: *Zacka*, *Zaka* (Kovács 140), 1211/1395: *Saca* (ÁSz. 836). A helynév alapjául szolgáló személynévet említik az 1211. évi tihanyi birtok-összeírásban is, *Száka* nevű férfi szolgált a Füred melletti Papsoka faluban: *Zaca* (PRT. 10: 505). Kiss Lajos szerint a *Száka* szn. a *Sac* személynév (1211: *Sac* [ÁSz. 176]) kicsinyítő képzős származéka (FNESz.), előzménye a *szák* 'halászháló' főnév lehetett. A *Szák* személynév egy szántóvető férfi neveként szintén előfordul a tihanyi összeírásban, egy Besenyő nevű faluban (Kovács 140); vö. *Sac* (PRT. 10: 510). Számos füredi összetett helynév első néveleme a *Száka*, l. a következő három szócikket.

Száka-dűlő

A Száka-hegy déli, Balaton felé eső oldalán található. Rómer Flóris 1861-ben említi a *Száka-dűlő* nevét (Ró.). A dűlő lankáin korábban kiterjedt szőlőültetvények voltak. Balatonfüred gyors fejlődésével a szőlőterületei mindinkább csökkentek, a száakai (és a bocsári, kéki) kertekben is egyre inkább fogy a szőlő.

Száka-hegy

A György-hegy mellett nyugatra fekszik. Levélben 1794-ben *Szálkahegy* (VeD. 80), térképeken 1828: *Szakai Hegy* (RB.), 1833: *Szakai-hegy* (FT.), 1858: *Szákahegy* (DB.), 1860-ban ua. (BFC.), 1861: ua. (Ró.). A helynév első elemének magyarázatát l. a Száka szócikkében. A Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés idejéig Füred és Arács környékén a határ művelési képét átalakító igen jelentős szőlőtelepítésekre került sor, ekkor indult meg a *Száka-hegy* betelepítése is. A bor volt a jól bevált jövedelmi forrás, és a bevételt még fokozta az is, hogy eladása viszonylag egyszerűen ment. Az irodalomban is említik a savanyúvízen kívül a jó füredi bort, pl. Vitkovits Mihály versében:

Víg Füreden savanyúvize mellett, | rendesen élnek:

A friss issza borát, | a beteg issza vizét...

A Száka-hegyi törmeléklerakóként hasznosított mészkőbánya falán láthatók a hegységalkító erők nyomai, a füredi mészkő rejtelmek.

Szakai-berek

Füred nyugati részén elterülő vízállásos, nedves terület a patak mentén. A népnyelvben *Szakai-berék* (S. 598). A *berek* szó magyarázatát l. a Berek-rét szócikkében, a Szákáét fent.

Szekér Ernő-kút

A Polányi-kutat a Tolnai-kúttól északnyugatra mintegy 300 m-re létesítették a vasúti aluljáró közelében, a telken lévő kutatóaknak egyikéből. A kútaknát betongyűrűkkel és bauxitcementtel zárták el a talajvíztől, és vörösfenyővel bélelték ki. 1987-ben Szekér Ernő kezdeményezésére megkezdődött a forrás újrafoglalása. 300 méterről vezették a vizet a műút közelébe, 1989 őszén már folyt a víz. Körülötte pihenőpark létesült. Az új kút az 1988-ban elhunyt füredi újságíróról, agrármérnökről, Szekér Ernőről kapta nevét. Hozzá fűződik számos emléktábla elhelyezése, híres emberek elhanyagolt sírjának rendbetétele, a Kis-erdő védetté nyilvánítása, továbbá a források rendezése.

Szikács

Egy 1380. évi oklevélben azt írták, hogy Magyaré falut más néven *Sikach* néven is ismerték (R. 169). 1421 októberében kelt okirat szerint eltiltották „Fajszi Imre fia Gergelyt és fiát, Mihályt *szikácsi*, más néven *magyarébeli* birtokaik elfoglalásától” (uo. 70). *Sikach* 1380-ban először, 1421-ben utoljára szerepel oklevélben (L. 2006: 12). L. még: Magyaré, Sikát-hegy.

Sziklafal

A forrásoknál összeszűkülő Koloska-völgy nyugati oldalát 30 m magas dolomit sziklák határolják. Kirándulóhely, a tetejéig dorongfa lépcső vezet fel. A fal alól 7 forrásból ered a *Koloska-séd*.

Szőlőszél

XIX. századi oklevélben *Szöllőszél* (L.), 1902-ben ua. (J.). A *szél* alaptag a térképészetben valaminek a széle, szegélye, mellette levője. Az első névelem, a *szőlő* 'Vitis vinifera' bor készítésére alkalmas, fűrtös bogyótermést hozó, sok fajtában termesztett, kacsokkal kapaszkodó kúszónövény. Füreden és Arácson a korábbi évszázadok alatt igen fontos szerepe volt a lakosság megélhetésében, a társadalom életében. A XVIII. század végére a borvidék települései közül kiemelkedett Füred, szőlővel beültetett területének nagysága a települések rangsorában az első helyre tette. A füredi boroknak nagy híruk volt, az Országos Mezőgazdasági Kiállításon 1934-ben a leginkább díjazott borok innen kerültek ki. 12 aranyérem közül kilencet füredi gazdák nyertek el.

Szőlőfő

A Tölgyfa csárda fölött fekvő terület (az épület régen a református egyház tulajdona volt). A felső részén még van szőlő itt-ott, a déli része már beépült. Okiratokban 1279-ben, majd 1317-ben emlitenek már egy *Zeuleufeu*, *Sceuleufeu* (L.) szőlőültetvényt. Biztosan füredi szőlő-hegyre vonatkoznak a következő szótörténeti adatok, egy 1736. évi örökhagyásban: *Szőlőfő* (uo. 245). 1793: *Szőlőfő* (uo. 260). Térképeken 1828: *Szöllő Feji Hegy* (RB.), 1833: *Szöllőfejei hegy* (FT.), 1854: *Szöllőfej* (GF.), 1858: *Szöllőfő* (Bff.) és *Szöllőfő* (DB.), 1860: *Szöllőfő* (BFC.), 1863: *Szőlőfő* (Tt.), helyneves gyűjtésekben 1864: *Szöllőfő* (D.), 1902: ua. (J.). Az összetett név *szőlő* előtagja az egykori kiterjedt szőlőültetvényekre utal. Az utótag, a *Fő* vagy *Fej* a térképészetben 1. hegytető, sziklategő, 2. folyó vagy völgy eredete, kezdete, 3. tavak kiszélesedő (nagyobb) vége. Itt az első jelentésével értelmezhető a terület neve. *Fő* szavunk hegyföldrajzi köznévként való első előfordulása 1327 (TESz.). Ősi örökségű szavunk.

Szőlőfői-dűlő

A Szőlőfő oldalában elterülő határrész. 1778-ban első osztályba sorozták a *Szöllőfő dűlőt* (uo. 224). Az első névelemben szereplő *fő* (vagy *fej*) utótag egymás mellett is használatos volt egykor, például az *Aszófő* 'száraz völgy + kezdet' helynévben, 1585: *Aszofoe* (PK. 1: 126) és *Aszofej* (uo. 1: 124). A *fő* szót találjuk a *Fűzfő* névben is. Továbbá ilyen *Balatonfőkajár* (1332: Kayar iuxta caput aque Balatini 'a Balaton vizének fejénél lévő Kajár' [Cs. 3: 236]) neve is, a *Balatonfő*- névelem arra utal, hogy a helység a Balaton fejénél, azaz kezdeténél fekszik. Az egykor a Pacsirta utca környékén húzódó Szőlőfői-dűlő mára teljesen beépült. Az utcanév alapjául madárnév szolgált, az öreg parasztemberek azt mondták Süle Sándornak, hogy a szőlőfői dűlőben már kora hajnalban „szánt” a pacsirta.

Szőlőkalja

Arács délkeleti szélén a Szőlőhegyi-dűlő melletti terület régi neve, a mai Balaton utca és a csopaki Lóczy utca környéke. Az 1778. évi úrbéri összeíráskor második osztályba sorolták a *Szöllők allyai dűlőt* (L. 224). Térképeken 1840: *Szöllők-allya* (AT.), 1841: ua. (Ahat.). 1902-ben

Szőlőkalja (J.). Itt húzódott a *Szőlőkalja dűlő* (S. 58). A terület elnevezése a *Szőlőkalja utca* névben is fennmaradt. A XIX. században az itteni kiterjedt szőlőkben számos borpince épült. Itt volt a Cholnoky család villája is.

Szömörce-szerű

Arácson fekszik. 1902: *Szömörceszerű* (J.). Növényneves helynév, sok *csereszömörce* 'Cotinus coggygia' volt a hegyoldalban, ősszel lángvörösre színezik a lejtőket. A cserzőanyag tartalom miatt gyűjtése egykor jó kereseti forrás volt Füreden. Ennek emlékét őrzi a *szömörceszerű* helynév (ahol mintegy szérűben gyűjtötték össze a levelét és kérgét). A tájnyelvi *szűrű*, *szürű* a *szérű*, eredeti jelentése: a gabona összehordására és kicsépelésére kijelölt hely. A *szömörce* elnevezés először 1282-ben adatolható: „Ibi est arbor Zemerche uocata” (Oklsz.), népnyelvi adatait 1838-ban a Balaton-felvidékről közlik (Tsz.). Összetett *csereszömörce* nevében a *cser* előtag arra utal, hogy a növény leveléből, kérgéből cserzőanyagot vonnak ki. Valaha ezzel készült a híres szattyán és kordován. Lukácsy József fiskális 1823. évi jelentésében leírta, hogy a *szemerce* levelét füredi nemes és paraszt vegyesen aratták, 1812-ben az itteni földesurak árendába adták a szemercegyökér ásását (L. 260).

Szüts-oldal

Füred nyugati részén, a Berek-rét közelében húzódik. 1854: *Szütsoldal* (GF.), 1858: ua. (DB.), a népnyelvben *Szücs-ódal* (S. 678). A helynévtípusok közül a legősibb, a legjellegzetesebb a személynévből keletkezett elnevezés. Ez is személynévvé alkotott földrajzi név, az egykori birtokosra utal. (A magyar *Szüts*, *Szücs* személynév foglalkozásnévvé keletkezett családnév.) A Szüts-oldal napsütötte szőlőterület volt.

Tamás-hegy

Füred északi határterületén fekszik. Nevének első okleveles említése 1669: *Thamás hegye* (L. 205), majd 1672: *Thamasa hegy*, 1694: *Thamassa hegye*, 1677: *Thamas hegy* (uo.). Térképeken 1833: *Tamás-hegy* (FT.), 1853: *Tamás hegy* (GAR.), 1854: *Tamáshegy* (GF.), 1858: ua. (DB.), kéziratban 1864: ua. (D.). Magyar személynéves földrajzi név, valaha egy *Tamás* nevű személynek a hegyen kiterjedt birtoka lehetett. A helynévben a tulajdonnévi előtag régi személynévünk, a bibliai héber 'iker' jelentésű *teóm* nevet a görög nyelvű Újszövetség a 'csodálatos' jelentésű *thauasziosz* szóval hozta összefüggésbe, és a nevet *Thomasz* alakban írta le. Ezt vette át a keresztény világ (a középkorban *Tomas*). Mint minden keresztnévből, ebből is gyakran lett családnév.

Tamás-hegyi dűlő

1858: *Tamáshegyi dűlő* (GA.). A Tamás-hegy Füred egyik legkiterjedtebb és legrégebbi szőlőhegye volt, 1828-ban az Öreg-heggyel és a Bocsár-heggyel együtt ennek a háromnak az oldalában feküdt a szőlőterület 60 százaléka. A régi szőlők meglétét világosan bizonyítják a hatalmas kőhányások, bástyák, illetve az egykori préházak, pincék maradványai, mély üregei. Számos ilyen régi nyomot rejt az erdő, a bozótos a Tamás-hegy legmagasabban fekvő oldalában is.

Tavi-séd

Az aszófői határ közelében, a műúttól északra lévő kis tó lefolyása. Ezt a tavat köti össze a Balatonnal. A *séd* szó magyarázatát l.: Séd út.

Téglaház

Az Agyagdi és Agyaggödrök (l. ott) közelében volt, nem messze az arácsi vasútállomástól, a mai Madách utca környékén. Az épület meglétét Reöthy előtt Jankó János is említi 1902-ben: *Téglaház* (J.). A gróf Esterházy család tégláégető háza volt, l. Téglavető. Az 1930-as években a füredi építész, Káldy Ferenc kapcsolódott be a téglagyár működtetésébe, virágzó építőipari gyárat létesített. 1963-ban már nem égettek itt téglát, egyrészt tájvédelmi okokból, másrészt az agyag is elfogyott. L. még: Téglavető.

Téglaházalja

Füredi vonyóhely, Reöthy Ferenc adata. A név alapja az, hogy a parton téglavető, tégláégető volt. Fölötte húzódott a *Téglaházi-dűlő*, régi térképen 1871: *Téglaházi dűlő* (Art.), oklevélben 1873: *Téglaházi-dűlő* (L. 280).

Téglavető

A mai Vadvirág lakópark helyén működött. XIX. századi arácsi térképeken be is jelölték, 1840: *Téglavető* (AT.), 1841: ua. (Ahat.), 1860: ua. (BFC.). 1918-ban már *Téglagyár* (BU.), 1928-ban *Berényi téglagyár* (BT). A gróf Esterházy család itteni birtoka agyagdombos terület volt, tégláégetést folytattak a gödrökből bányászott agyagból. L. még: Agyagdi, Téglaház.

Tik-hegy

A Balatonszőlős felé vezető út fölött fekvő területen van. A népnyelvben *Tik-hegy*, azért nevezték így, mert – ahogy mondták –, „olyan kicsi domb, mintha a tikok kaparták volna” (S. 604).

Tisztavíz

Jankó János említi a helynevet 1902-ben Arácsnak a XIX. század végi vonyói közt. Lukács Károly *Arács-tisztás* (l. ott) néven is közli 1933-ban a halászok *Tisztavíz* helynevét. A gödröktől, akadóktól mentes terület alkalmas vonyóhely volt, *Tisztavíz* nevének az alapja az, hogy itt olyan átlátszó a víz, hogy a tó fenekét is lehetett látni. Társneve a *Nemesföldi-dűlő eleje*.

Tormán-hegy

Füred északi külterületén, a hidegkúti határhoz közel lévő sziklás hegy, 386 m magas. Térképeken 1828: *Tormán Hegy* (RB.), 1833: *Tormán-hegy* (FT.), 1860: *Tormánhegy* (BFC.), néprajzi munkában 1902: ua. (J.). Minden bizonnyal személynévvől alkotott helynév. Olvasható a hegy neveként néhol a *Torma-hegy* (pl. 1887: *Torma hegy* [MK.]) terminus is, ez népetimológia eredménye lehet. Zákonyi írja is, hogy „a nép Tormahegynek hívja” (Z. 828).

Tormán-kövese

A népnyelvi *Tormán kövesse* (S. 490) nevet 1902-ben Jankó János is följegyezte: *Tormán kövecse* (J.). Az ottani föld minőségére utaló elnevezés, hasonló a *Köves* is, l. ott.

Tót-séd

A Kéki-patak, Kéki-séd vizének azt a szakaszát nevezték egykor *Tót-sédnek*, amely a mai katolikus templom

előtt nyíltan folyt. Népnévvől alkotott helynév. Alapja az, hogy korábban a templom helyén álló beszálló vendéglőben tanyázó üveges és drótos tótok a patak hídjáról kiabálva hívták fel szolgálataikra a figyelmet. A nevekben szereplő *séd* szó magyarázatát l.: Séd út. Magyarország területén gyakoriak a népnévi eredetű településnevek, hiszen az ország területén sokáig soknemzetiségű lakosság élt. Ezek a helynevek arra utalnak, hogy a névadáskor a lakosság a népnévvől jelölt etnikumhoz tartozott. Ebben az összetett névtípusba azok a helynevek tartoznak, amelyekben a népnévhez még valamilyen földrajzi köznév is kapcsolódik (falu, mező, tanya, hely, vár, puszta, vagy éppen a *séd*). A népnévi alapú kétrészes nevek létrehozásában a szintagmatikus szerkesztés játszotta a legnagyobb szerepet.

Tüskésrétek-alja

Jankó János említi 1902-ben Arácsnak a XIX. század végi vonyói közt ezt a nevet (nem azonos a – szintén nála olvasható – kövesdi *Tüskésalja* nevű vonyóval). Az ennek alapjául szolgáló parti *Tüskésrétek* nevű terület nyilván tüskés, tövises bokrokkal, például csipkebokorral benőtt rész volt. A tihanyi halászsoknak is volt hasonló nevű vonyója, de annak tüskés hínármezőre utal *Tüskésvonyó* elnevezése, amelyet Viski Károly jegyzett fel (NéprÉrt. 24). A füredi *Tüskésrétek-alja* vonyó társneve is *Tüskés-hínár*, a tüskehínárról, tüskés-hínárról 'Najas marina' neveztek el. Később inkább *Csúszottparti* vagy *Fejéparti vonyó* (Halászat 36) néven emlegették. A terület társneve még a *Séd út* Jankó Jánosnál (J.).

Tüzköves

Hegytető Arácson, a Péter-hegyen. Az 1778. évi úrbéri összeíráskor második osztályba sorolták a *Tüzkües* dűlőt (L. 224). Térképen 1840: *Tüzköves* (AT.). 1843: ua. (L. 2006: 19), az arácsi népnyelvben *Tüzkües* (Z. 838). Neve onnan ered, hogy ha ezen a helyen található kövek közül kettőt összetűtöttek, szikráztak, kovaköves terület. Alatta terültek el a *Tüzkövesi földek* (1902: J.), csúcsa pedig a *Tüzköves tető* (1902: uo.). Térbeli helyzetviszonyítás által motivált hegyföldrajzi köznevek alapján különíthetők el, hogy egy magaslat mely részén helyezkedik el a nevezett földrajzi terület. Ide tartoznak a *tető*, *tő* hegyföldrajzi köznevek. A *tető* szavunkra a legkorábbi adat 1256-ból való (Oklsz.). Legkorábbi jelentése a 'hegynek, épületnek, fának stb. a felső része, csúcsa', valamint 'hegynek, dombnak legfelső, viszonylag lapos része'.

Új híd

Az Aranyhíd sétány hídja a sétány végén, azt köti össze a Munkácsy utcával. Gyalogos híd a Séd-patak fölött, társneve is *Séd híd* (S. 379).

Úraszó

Az egyik arácsi hegy, a környéke, és a hegyre vezető út. A Magyare keleti határát leíró, 1380. évi oklevélben említik *Úraszó-hegyét* (1380: *Wradowhege* [L. 2006: 14]) és az *Úraszó útját* (1380: *Wradowutha* [uo.]), később az *Úraszó szőlőt* (1547: *Wrwazoy-zelew*, *Wrwazoy zewlew* [uo. 15]), az *Úraszó-völgyet* (1383: *Wradowelgh* [R. 1997: 137]), illetve az *Úraszóföldet* (1383: *Wradowfeld* [uo.]). Az

aszó alaptag magyarázatát l. az Aszó-völgy szócikkében. A 14. századtól a 20. századig az arácsi Úraszó szőlő-hegynék és a hegyre vezető útnak többféle elnevezése is volt, l. Istenfia-hegy, Kereszt-hegy, Sikát-hegy.

Varga-Malom-völgy

Az aszófői út fölött fekszik, itt a Berek-patak nyugatról már a szőlősi földekkel határos. A népnyelvben *Vargamalom-vögy* (S. 638). Térképen 1828: *Varga Malom Völgy* (RB.), 1833: ua. (FT.). A névadás alapja az, hogy a Varga családnak volt itt malma és birtoka. Előtte, a középkorban a tihanyi apátságé volt a malom, ám elpusztult, a XVIII. században került füredi nemesekhez. Az apátság tiltakozása ellenére, 1760 után a nemes Varga család építtette újra föl a malomépületet, mint a terület akkori birtokosa (VeD. 60). Hívták a helyet *Malom-liget* néven is. A Varga-Malom a Malom-völgyben lévő két vízimalom közül a felső volt. A Varga családtól került később állami tulajdonba, illetve a termelőszövetkezethez, a tagok bontásra megkapták a még álló falakat. L. még: Malom-völgy.

Varga-szállás

A Balatonszőlős felé vezető útnál fekszik, a szőlősi határ mellett, ahol a Berek-patak a Malom-völgybe ér. Térképen 1828: *Varga Szállás* (RB.), 1854: *Vargaszallas* (GF.), 1860: *Varga szállás* (BFC.), néprajzi gyűjtésben 1902: *Vargaszállás* (J.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). Azért nevezték így, mert a nemes Varga családnak volt nagyobb birtoka ezen a részen. Nagy kiterjedésű rétek, legelők és erdőterületek feküdtek ott.

Varjú-kút

Kék-hegyi forráskút tiszta vízzel. Oklevélben 1837: *Vargyukút* (L. 276), néprajzi gyűjtésben 1902: *Vargyukut* (J.). Zákonyi Tílesch Nándor naiv magyarázatát („a sok itt élő varjúról kapta a nevet”) vette át (Z. 831). Valójában a név onnan ered, hogy a kút a Varjú család birtokán található (a *vargyú* a madárnév nyelvjárási alakváltozata).

Vásár-domb

A Fehér templom közelében északnyugatra fekszik. 1900: *Vásárdomb* (BfK.). Itt volt a *Vásártér* (1935: ua. [I.]), ennek a mai *Vásártér utca* örzi a nevét. A régi időkben évente négy vására volt Fürednek, január 14-én, április 15-én, július és szeptember 11-én. L. még: Méhmulató.

Vörös-földek

A Nagy-fenyő mellett, a 71-es út fölötti terület neve. 1860: *Vörösföldek* (BFC.), 1863: *Vörösföld* (Tt.), 1902: *Vörösföldek* (J.), 1935: ua. (I.). Lóczy Lajos 1931 nyarán kezdte el Balatonfüred határában a Lapos-telek és *Vörösföldek* nevű területek részletes felmérését. A helynévben a talajra utal a színnév, a permi vörös homokkő málladéka miatt vörös a területen a talaj. Alsóörstől Balatonfüredig a vörös földek nagyarányú betelepítése növelte a szőlőterületek nagyságát.

Vörösföldek-alja

Pesty Frigyes történész 1864-ben vállalkozott arra a feladatra, hogy az akkori Magyarország minden településének összes használatban lévő helynevét összegyűjtse.

1864-ben a balatonfüredi körjegyző a neves szerző kérdőívére küldött válaszában így említi a dűlőnevek között: *Vörösföldek-alja* (D.). Dűlőjegyzékben 1922: *Vörös földek alja* (Dj.). Kiterjedt nádasok terültek el ott, azok előtt jó halászhely volt, Jankó János 1902-ben említi Arács XIX. század végi vonyói közt (J.).

Vörösföldi-dűlő

Oklevélben 1854: *Vörösföldi-dűlő* (L. 280), térképen 1858: *Vörösföldi dűllő* (GA.). A helynévben az első, színneves névelem az itteni talajra utal. 1863-ban azt írta a Vasárnapi Ujság, hogy „A virító szőlőültetvények, a vörös talajban díszlő vetemények, végre a látvány végtelensége, mind elősegítik a Balaton-melléki éden bájait.”

Vörös-kút

Betömődött forrás. Nevének esetében a névadási szemlélet háttere szintén az lehetett, hogy vörös talajú földeken volt. De elképzelhető, hogy a forrás vizének vastartalma megfestette a fába foglalt víznyerő helyet, és az ivásra, elvitelre szolgáló poharakat, edényeket.

Vörös-mál

A Berek-réttől nyugatra, a vasútvonal fölötti terület Balatonfüred nyugati határában. 1439-ben László tihanyi apát előtt a *Veresmál* nevű szőlőt elzálogosították (DL. 44273). 1854: *Vörös malé* szőlő, *Vörös molle* rét, *Vörösmali* nadas (GAU.), 1858: *Vörösmáli-Szöllő* (DA.), 1887: *Vörösmali* szőlők (MK.), 1902: *Vörösmál* (J.), dűlőjegyzékben 1922: ua. (Dj.). Korábban meghatározó volt a szőlő a Vörös-málon. A helynév kéttagú, az összetétel színneves előtagja a füredi borvidékre jellemző, a permi vörös homokkő málladéka miatt vörös termőtalajra utal. A *mál* utótag pedig déli fekvésű, meleg hegyoldalt jelent. A szó legkorábbi előfordulása 1156: „Mosula, malos, furnod, surlou” (TESz.). Gyakori a szőlőhegyi földrajzi nevekben, például Tokaj-Hegyalján: Mézes-mál, Király-mál, Csókamál, Tökös-mál. Erdély leghíresebb bora a Rózsamáli volt. Krúdy egyik írásában (Az ember, akinek szőlővirágszaga volt): „A valóságos mennyországot látni a Rózsamáli színeiben, amelyekben percekig lehet gyönyörködni, amíg az ember megérinteni meri ajkával is ez égből földre szállott szivárványt. Talán még a vak is visszanyerné látását, ha egy pohár Rózsamálit adnának a kezébe”.

Zengőoldal

A Tamás-hegy keleti oldala Arácson. Alakváltozata a *Zöngőoldal*, népnyelvi neve a *Zengi* (Z. 837). ViSSzhangjáról elnevezett terület.

Zsilka-völgy

A Balatonszőlős felé vezető Vázsonyi út és a György-hegy között fekvő lejtős terület (Z. 836). Simon szerint a Méhmalató északkeleti oldala a *Zsirka* (P.–S. 68), Herczeg Edit szerint a domb északi oldala (uo. 34). A füredi népnyelvben *Zsirka*, illetve *Zsilka-vögy* (S. 606). A *Zsilikai-kapu* út bejárat a Zsilka-völgybe, a *kapu* a térképészetben 1. sziklák között vezető szűk út, 2. eleje, kezdete egy újabb tájrésznek, 3. hágó. A *Zsilka* domboldal régen szőlőterület volt, északi részén erdővel.

HIVATKOZÁSOK ÉS IRODALOM

- Ahat. = *Arács helység határának rajza, 1841.* VeML. XV 11 a T 377.
- AnjOkm. = Nagy Imre (szerk.): *Anjoukori okmánytár.* Budapest, 1878 – 1920.
- Art. = *Arácsi térkép, 1871.* In: Süle.
- ÁSz. = Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Budapest, 2004.
- AT. = *Arács helység határának térképe, 1840.* VeML. XV 11 a T 357.
- ÁUO. = *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII.* Pest (később Budapest), 1860 – 1874.
- BeszSzj. = *Besztercei Szójegyzék.* Régi magyar nyelvemlék, 1395 k.
- BFC. = *B. Füred, Comitatus Zala. Kataszteri térkép 1860-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.füred 043].
- BFF. = *Balaton Füred falu Füred fürdő helységgel együtt. Kat. térkép 1858-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.füred 027-042].
- BfK. = *Balatonfüred. Kataszteri térkép 1900-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.füred 044-045].
- BT. = *Balatonfüredfürdő térképe.* Tervezte és kiadja a M. Kir. Állami Térképészet, 1928. (<http://digitool.is.cuni.cz>)
- BU. = *Balatonfüredi uradalmi birtok térképe, 1918.* MOL. – Térképtár [S98 No 0048/10].
- Ch. = Cholnoky Jenő: *Balaton.* Budapest, 1936.
- Cs. = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Budapest, 1890 – 1913.
- CzF. = Czuczor Gergely Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára. I–VI.* Pest (később Budapest), 1862–74.
- D. = Dugonich Pál: *Helynevek Balaton-Füred községből, Zala megyéből.* 1864. ápr. 18. A körjegyző Pesty Frigyesnek küldte, olvasható: Ny. Nagy István: Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vm. Pápa, 2000: 214.
- DB. = *Dorf Balaton Füred sammt Ortschaft Bad Füred in Ungarn. Kataszteri térkép 1858-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.füred 005-026].
- DCs. = *Dorf Csopak sammt Ortschaft Kövesd und Pusztaszent István. Kat. térkép, 1858.* MOL. – Térképtár [S 78 282. téka Csopak 004-024].
- Dj. = *Balatonfüred nagyközség dűlőjegyzéke.* Jegyzőkönyv, 1940. M. kir. Állami Földmérés, Zala vm. Az 1922. évi felmérésben előforduló dűlők.
- DL. = *Diplomatikai Levéltár (Q szekció).* Gyűjteményekből. Magyar nemzeti múzeumi törzssanyag (Q 10).
- D.–V. = *Balaton és környéke részletes kalauza.* Szerk. Dornyay Béla, Vigyázó János. Budapest, 1934.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* Budapest, 1992 – 95.
- FH. = *Füredi História.* Helytörténeti folyóirat. Balatonfüred, 2001–.
- FNESz. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest, 1988.
- FT. = *Füred 1833-as térképe.* In: Süle.
- GA. = *Gemeinde Arács in Ungarn. Kataszteri térkép 1858-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.arács 004-017].
- GAR. = *Gemeinde Arács in Ungarn. Kataszteri térkép 1853-ból.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.arács 001-003].
- GAU. = *Gemeinde Aszófő in Ungarn. Kat. térkép, 1854.* MOL. – Térképtár [S 78 301. téka Aszófő 001-005].
- GCs. = *Gemeinde Csopak sammt Enclave Kövesd. Kat. térkép, 1854.* MOL. – Térképtár [S 78 282. téka Csopak 001-003].
- GF. = *Gemeinde Füred in Ungarn. Kataszteri térkép 1854-ből.* MOL. – Térképtár [S 78 302. téka B.füred 001-004].
- H. = Holub József: *Zala megye története a középkorban II. Zala megye községeinek története I.* kézirat, 1929. 251 p.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II.* Budapest, 1887.
- Herman Ottó: *A Balaton halásztópográfiaja.* Földrajzi Közlemények, 20. 1892.
- Hoffmann István: *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen, 1993.
- Horváth = Horváth Bálint: *A füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke.* Magyar-Óvár, 1848.
- I. = Iván József: *Balatonfüred környéke és a Balaton.* Balatonfüred, 1935.
- J. = Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest, 1902.
- JO. = *Josephinische Aufnahme (josefinianus térkép).* Magyarország első katonai felmérése (1782 – 1785) nyomán.
- Ke. = Kecskés Tibor: *Balatonfüred településföldrajza.* Pécs, 1936. (Geographia Pannonica XIX).
- Kovács = Kovács Éva: *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015.
- Kristó Gyula: *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged, 1976.
- L. = Lichtneckert András: *A Balatonfüred–csopaki borvidék története.* Veszprém, 1990.
- L. 2006 = Lichtneckert András: *Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története.* Balatonfüred.
- Li. = Lichtneckert András: *A balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története.* Balatonfüred, 2008.
- Lóczy = Lóczy Lajos: *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása.* Budapest, 1920.
- Lukács Károly: *A Balaton halásztópográfiaja.* Budapest, 1933.
- MK. = *Magyar Királyság katonai felmérési térkép, 1887.* (<http://mapire.eu/hu/map>)
- MNy. = *Magyar Nyelv.* Budapest, 1905–.
- NéprÉrt. = *Néprajzi Értéktár.* Budapest, 1900–.
- Nyr. = *Magyar Nyelvőr.* Budapest, 1872–.
- OkI Sz. = Szamota István Zolnai Gyula: *Magyar Oklevél–szótár.* Budapest, 1902 – 1906.
- Orzovenszky = Orzovenszky Károly: *Balaton-füred és gyógyhatása.* Pest, 1863.
- PK. = *Pisky-kódex.* Dr. Römer Flóris Ferenc: Tihanyi vár regestuma 1585–1590-ig. I–II. = Történelmi Tár. 1879. 124–142., 565–582. III. = uo. 1880. 398–408.
- PRT. = Erdélyi László, Sörös Pongrác (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. I – XII.* Budapest, 1902 – 1916.
- P.–S. = Polonyiné Herczeg Edit – Simon Károly: *Füredi ifjúság.* Balatonfüred, 2010.
- R. = Rainer Pál: *Középkor.* In: Balatonfüred és Balatonarács története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1999.
- R. 1997 = Rainer Pál: *Csopak, Kövesd és Nosztré a középkorban.* In: Csopak története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1997.
- RB. = *Rajzolata a Balaton Füredi határban lévő erdőrészeknek. 1828.* (VeML_XV_11_a_T_370.)
- Reöthy Ferenc: *A Balaton halászhelyei.* Kaposvár, 1975.
- Ró. = *Römer Flóris Jegyzőkönyvei.* (1861) Sajtó alá rend.: Valter Ilona, Welladics Márta. Budapest, 1999.
- S. = *Süle Sándor számos füredi adatok közlése segítségével történeti helynévgyűjtése, 1984.* Kézirat. Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Adattára, Veszprém. Itsz.: 12058-85.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III.* Budapest, 1967 – 76. Index. 1984.
- Ti.Ap.It. = *VeML. Tihanyi apátság levéltára.* XII. 4. a. Acta Abbatae Tihaniensis.
- Tilesch Nándor: *Balatonfüred földrajzi és helynevei.* Bf., 1963–64. A Bakonyi Múzeum néprajzi adattára 139–167. sz.
- Tsz. = *Magyar Tájszótár.* Buda, 1838.
- Tt. = *VeML. Telekjegyzőkönyves térképek, 54.* Veszprém.
- ÚMTsz. = *Új Magyar Tájszótár. I – V.* Budapest, 1979 – 2010.
- VeA. = *VeML. Arács helység jegyzőkönyvei.* 1861 és 1862.
- VeD. = Veress D. Csaba: *Balatonszőlős évszázadai.* Veszprém, 1994.
- Vk.hh.jkv. = *VeML. Veszprémi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyvei.* Veszprém.
- VeML. = *Veszprém Megyei Levéltár.* Veszprém.
- W. = Wöller István: *Balatonfüredi malmok.* Balatonfüred, 2009.
- Z. = Zákonyi Ferenc: *Balatonfüred.* Veszprém, 1988.
- ZML. = *Zala Megyei Levéltár.* Zalaegerszeg.

ÚJABB ADALÉKOK KISS ERNŐ TÖRTÉNETÉHEZ

Benczik Gyula szombathelyi levéltáros kolléga 2015 decemberében szabad felhasználásra, másodközlés céljára elküldte nekem a levéltár anyagából előkerült, több mint százéves, feledésbe merült tanulmányt Kiss Ernőről. Úgy vélem, a Balogh Gyula által írt publikáció olyan, eddig nem ismert információkat tartalmaz, amelyeknek füredi vonatkozása is van, tehát véleményem szerint megjelentetésre érdemes. Bevezetőképpen következzen néhány gondolat:

1.) 1910-ben, a tanulmány eredeti megjelenése idején, a szerzőjének nem volt tudomása arról, hogy szentgyörgyi Horváth Krisztina 1827 februárjában elhunyt. Továbbá az írásban található – Kiss Ernővel kapcsolatos – téves megállapítások is annak tudhatók be, hogy a múlt század elején még nem álltak rendelkezésre az azóta napvilágra került adatok. A szöveghez tartozó végjegyzetek Benczik Gyula magyarázó értelmezései.

2.) Az alábbi munkában leírtak alapján komolyan átgondolásra (és átdolgozásra) érdemes mindaz, amit eddig az első balatonfüredi Anna-bállal kapcsolatban hittünk (és állítottunk). Véleményem szerint, az ismét napvilágra került – általam hitelesnek tekintett – adatok alapján sajnos meg kell állapítanom, hogy valószínűleg 1825-ben nem rendezték meg az első balatonfüredi Anna-bált, továbbá azt, hogy Kiss Ernő és szentgyörgyi Horváth Krisztina nem 1825 nyarán, és minden bizonnyal nem Balaton-Füred-fürdön, egy nyári bálon ismerkedtek meg.

Véleményem szerint ez inkább Baján lehetett. Mindenesetre érdekes, hogy a Balogh Gyula írásában szereplő Grassalkovich család bajai kastélya ekkor a szentgyörgyi Horváth család birtokában volt. Emlékeztetőként: szentgyörgyi Horváth Krisztina Baján született 1805-ben. Továbbá: a palotától nem messze (mintegy 10 percnyi távolságra) egy méntelep, és huszárlaktanya is állt (és áll ma is, bár a lovakhoz most már vajmi kevés közülük van). Mi van akkor, ha Kiss Ernő az 1820-as évek első felében szolgálati ügyben többször is járt Baján, (de akár az is lehetséges, hogy ekkoriban talán éppen Baján volt az állomáshelye), és az egyik alkalommal ismerte meg későbbi feleségét?

A ma Városházaként funkcionáló palota elődjét gróf zajezdi Patasich Gábor kalocsai érsek, Bács-Bodrog vármegye főispánja építtette barokk stílusban, 1744-ben. Az érsek 1745-ben bekövetkezett halála után öccse, Lajos örökölte az épületet. (A testvérek 1735-ben kaptak grófi címet III. Károly-

tól.) Patasich Lajos hamarosan eladta az épületet a Kincstár tulajdonában lévő bajai uradalomnak. 1750-ben a kastély, az uradalommal együtt a Grassalkovich család birtokába került. A Grassalkovichok országszerte kiterjedt birtokrendszerrel rendelkeztek, így birtokaik egy részét időnként bérbe adták. Gyaraki Grassalkovich Antal gróf 1784-ben bérbe adta a bajai uradalmat és kastélyt szentgyörgyi Horváth Zsigmondnak, és petőházi Gludovác Józsefnek. (Megjegyzem: a balatonfüredi fürdőtelepen levő Horváth házat is ők építtették.) Az 1840-es bajai tűzvésznek a kastély jelentős része is áldozatul esett. Az épületet szentgyörgyi Horváth János és József építtették újjá klasszicizáló stílusban, azzal a feltétellel, hogy az építkezés költségeit a Grassalkovich család a bérleti idő lejártakor viszszafizeti. Herceg Grassalkovich (III.) Antal 1841-ben bekövetkezett halálával (ebben az évben halt meg szentgyörgyi Horváth János is) férfiágon kihalt a család. Minden birtokuk és vagyonuk a leányági örökösre, gróf lósi és hédervári Viczay Károlyra szállt, aki csak 1850-ben vette át a kastélyt és az uradalom kezelését, addig a kastélyt a szentgyörgyi Horváth család, az uradalmat a Kincstár bérelte.

Ezzel együtt – legalábbis véleményem szerint – nyugodtan (és véglegesen) el lehet felejtetni a Baróti Géza által említett – és most már sohasem létezettnek tekinthető – naplót is. És bizony megeshet, hogy a füredi Anna-bál hagyománya valóban csak az 1830-as, a füredi közsínház létrehozása utáni évekre tehető (ahogy például Darnay Kálmán is állította), dacára minden helyi hagyománynak.

3.) A következő gondolatsor nemcsak az alábbi tanulmányhoz, hanem a Füredi História 2015/4. számában megjelent, Kiss Ernővel kapcsolatos íráshoz is kapcsolódik. A Tomka család hagyománya szerint Kiss Ernő kedvese, Turák Anna, az eleméri kovács leánya volt. Sajnos, hiteles dokumentummal a Tomka család sem rendelkezik erre vonatkozóan. Dániel Margit – Kiss Ernő dédunokája – visszaemlékezéseiben (ezt ő is a családi szájhagyomány alapján jegyezte le) többek között a következőket írta: *„Egy évvel azután, hogy 1821 tavaszán magyar- és német-szögyényi Szögyény Antónia Pesten elfelejtett templomba menni, egy bánsági templomban, Eleméren ikergyermekeket kereszteltek Augusztára és Róza névre. Ez, a máskor oly vidám és felémelő szertartás most szomorúan zajlott. A két édes csöppség feletti imák kiegészültek a szülésben ki-szenvedett anyáért való könyörgésekkel. A két iker-*

gyermek megszületett, a szegény fiatal anya meghalt – vége a nótának. Csakhogy itt, ez esetben nem lett vége. Az Isteni Gondviselés tartotta kezét a két kis árva felett. Tervei voltak velük. A nagyszülők rendes emberek voltak, leányukat eltemették, a két kis árvát elfogadták és gondozták. Ott a nagyszülői háznál teltek első éveik.”

Dániel Margit még az alábbiakat is lejegyezte: „Már maga a házassága is, a mint azt 1889 őszén, Világoson Bohus Jánosné Szögyény Antónia nénenktől megtudtam, úgy hat az emberre, mintha egyenesen Isten büntető keze nyilatkoznék meg benne. Ernő ugyanis beleszeretett a Horváth leányba. Előkelő nemes emberek voltak ezek a Horváthék, de szegények. Képzelmű. Milyen boldogan fogadták a szülőket, a gazdag kérést. Nem így a leány. Ez bevalotta szüleinek, hogy már mást szeret. Szigorú kor volt e tekintetben az akkori. A szülők választották ki leányuk számára az élettársat, a leány engedelmességet és igyekezett jó feleség lenni. Így történt itt is. A leány nem, mert ellenkezni, – az elhagyott fiú azonban nem tudott megnyugodni, és rövidre kedve se eskiivője után szíven lötte magát. Ez a szerencsétlen golyó széttepte Ernő házasságát is. Pedig boldognak indult ez a házasság, de mikor a fiatal asszony értesült a tragikus esetről, meggyűlölte szerencsétlen, mit sem sejtő férjét és hazament szüleihez. Ott egy kis leánynak adott életet, a melyért a saját életével fizetett. – Toni néni szerint megbékélten halt meg, férje ott volt, és a gyermeket magával vitte. A fáma mást mond. Eszerint a fiatal asszony súlyos átokkal az ajkán halt meg, és azért nem lel nyugalmat a sírban, és jár éjszakánként a kastély termeiben. – Toni néni még akkor is részvételt beszélt Ernőről, a szegény fiatal férjről, a kit a vesztesség nagyon lesújtott. Toni néni ugyanis a Horváth Annának legjobb barátnője volt, és a haldokló szemeit is ő fogta le.”

Kis Ernővel kapcsolatban még a következőt is lejegyezte: „Mikor nagymamáék 69 őszén visszajöttek Elemérre, furcsa helyzetet találtak itt. A kastélyban egy öreg osztrák generális lakott a feleségével, egy megvakult kedves nénivel – Csekonics lány volt – és egyetlen fiukkal, valamint annak családjával. ... Alig helyezkedett el nagymama a rendbe hozott feldúlt kastélyban, első gondolata megint az édes apja volt. Gyönyörű érckoporsóba helyeztette a fakoporsót, azután elhozatta Beodráról [ez nyilvánvalóan tévedés: Kiss Ernő földi maradványait Katalinfalváról (németül: Kathreinfeld, mezei magyarsággal: Kátrányföld) hozták Elemérre] és a kastély nagytermében díszesen felravataloztatta. Most

végre eljöhett a megye kicsije-nagyja, gazdagja-szegénye elbúcsúzni a történelemből vonult fiától. Azután az egész megye színe-javának jelenlétében, lehelyezték a templom alatti sírbolt középő, vagyis főfülkéjébe, melléje helyezték édes anyja, és Ernestine leánya koporsóit, azután befalazták a fülkét, eléje kis oltárt emeltettek; az oltár fölött van egy nagy vörös márvány emléktábla. És ettől fogva évenként október 6.-ikán nagy requiem volt a templomban, a melyen sok pap assistált és a megye nagyjai részt vettek. Előkerült a ládában gondosan megőrzött átlukasztott véres ing, a zubbony, a csákó s kard, ez volt a koporsón, viszont a koporsó lábánál kis asztalon bársony párnán a tenger sok érdemrend másolata, főhelyen a Krisztus renddel. Itt megjegyzem, hogy egy pár évvel ezelőtt Farkas Alberik cisztercita plébános urunk felküldte hozzám a sekrestyést, és kéretett jöjjenek el hozzá, mondani akarna valamit. – Egy könyv volt előtte, abban olvasott. Benne fel voltak sorolva mindazok, a kik a Krisztus rendet megkapták, köztük persze dédanyám is. Ezt akarta nekem megmutatni.”

(Tomka Emil: Vérünkben van. A könyv a szerző magánkiadásában jelent meg 2011-ben.)

Mint írtam már fentebb, Dániel Margit feljegyzései a családi szájhagyományon alapultak, ezekkel kapcsolatban hiteles dokumentumok – tudomásom szerint – nincsenek. Az általa leírtak több tévedést is tartalmaznak, így például az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést 1869-re datálta. Továbbá: a szülők kezdetben valóban elleneztek a házasságot, de az elhagyott szerető történetét a naplón kívül semmi más nem támasztja hitelesen alá. Valamint a szentgyörgyi Horváthok egyáltalán nem voltak szegények, valamint az ifjú feleség nem ment haza a szüleihez, és Pesten halt meg. De mint általában az ilyen történeteknek, van hiteles magja.

4.) A Füredi História 2012. évi 2–3. számában („Kiss Ernő nyomában”) még azt írtam, hogy elsőszülött fia valószínűleg csecsemő korában elhunyt. Időközben hozzájutottam Kis Ernő 1844. június 20-án, Eleméren kelt végrendeletének másolatához, amelyben részletesen leírja, hogy egyrészt saját temetése miként történjen. Másrészt pontosan meghatározza ingó, és ingatlan vagyonának elosztását is. Eszerint: „Iször R. Catholika sz. Egyház tántoríthatatlan híve, és követője mind eddig voltam, s ezt tettemmel is igazolni szüntelen iparkodtam, ugyan az szívem belső érzetemenél fogva ezentúl is végtelestemig lenni, és maradni szikla rendületlen szándékom és akaratom, azért kívánom és ezen kívánságomnál fogva rendelem, hogy elhunytam után hig

[feltehetően: hült] *tetemeim ugyan ezen sz. Egyház szertartása szerint boldog emlékezetű kedves Szüleim mellé az Elleméri sírboltban örök nyugalomra tétessenek, eltakarításom külső módját egyébiránt az alább megnevezendő gyermekeim gondjuk és tetszésszerű intézkedésükre bízom.*

...
*3szor Minthogy a fentnevezett két rendbeli jószágimban [Elemér és Ittebe] ... melyek ... saját szabad rendelkezésem alá tartoznak, ezek eránt tehát határozom, hogy ... kötelesek legyenek ... jelessen három természetes gyermekeimnek, úgy mint Majlandban [Milánó] **mostanában mulató Turati Ernest**, Augusta Daniel János ns. Torontál megyei ügyész és Rozália Bobor György ugyan ezen ns. megye eskütt hitveseinek, három egyenlő részre felosztva, minden tartózkodás nélkül kiszolgáltatni. ...*

Ennek alapján – feltételezve, hogy a szóban forgó végrendelet valóban eredeti, és nem hamisítvány – helyesbítenem kell a korábbi megállapítást: Kiss Ernő fia, Turati Ernest (Ernö), 1844-ben még életben volt. Ugyanakkor 1849 októberében, az aradi vár börtönében, Kiss Ernő már csak a két ikerleányához, Augusztához és Rózához írta búcsúleveleit.

Továbbá ki lehet jelteni azt is, hogy valószínűleg „Turati” és Turák Anna két, különböző hölgy.

A végrendeletet – az 1865. október 9-én, a nagybecskereki levéltárban kiállított másolat tanúsága szerint – 1849. december 30-án hirdették ki.

Érdekes momentum, hogy Kiss Ernő aradi perének iratanyagában a családi állapotára vonatkozó bejegyzés szerint: „özvegy, gyermektelen”, de ez valószínűleg arra vonatkozhatott, hogy a törvényes házasságából született leánya ekkor már nem élt.

A korábban írtakat még annyiban is módosítanom kell, mert a Fejér György és Vass László szerkesztette Tudományos Gyűjtemény 1818. évi (II. évfolyam) I. kötetében, a 113–114. oldalon megjelent közlés szerint Kis Ernő már 1817 nyarán – őszén is járt Itáliában: „*A' Cultura , és Tudományok igen sokat nyernek olly Férfiaknak utazásai által, kik előre tudományos kiformaltatással bírván a' külföldet olly célból látogatták meg, hogy a' mi jelest, hasznost, különöst vesznek észre a' tudományos és polgári tárgyakban önnön tökéletesülésök-re, 's a' köz jó előmozdítására fordítsák, Illy szándéktól visseltetvén, hivatalbeli Tudományaik <sic> bővítése végett bejárták legközelebb Európának leg virágzóbb részeit két becses Hazánk Tudósai. Nagy Tudományú, 's érdemű Litera-torunk, a' Királyi Universitásnál. A esthetika rend-szerűt való Oktatója, több T, Vármegyéek' Tábla Birája, Schedius La-*

jos Úr, Ifjú Ittibe és Elleméri Kiss Ernest Törvény Tanuló Úrral, 's Fijával Schedius Lajossal, a' szép Mesterségek, és Philosophia Doktorával, a' Királyi Tábla felesküdt Jegyzőjével múlt Augustus' 24-dikén Olasz országnak, eme Szép Mesterségek és Tudományok hazájának vette úttját, és Fejérváron, Keszthelyen, Varasdon, Zágrábon, Karlstadton, Lajos-úttján, Fiumén, Trieszten, Velenczén, Páduán, Ferrarán, Bonónián, Cesenán, Sinigaglian, Anconán, Loretumon, Maceratán, a' Apennin bérceken, Folignon, Spolcton, Ternin, Civita Castellánán által Rómába érkezett; innét Neápol [Nápoly] városának, és vidékének, Herculanum, Pompeji, Puteoli, és Avernus tó 's a' t. [és a többi] különöségeinek megtekintésére költözött. Ismét Rómába vissza térvén, Viterbo, Siena, Florentia [talán: Firenze?], Livorno, Pisa, Lucca, Pistoja Városait meglátogatta. Flórentiából kiindulván Bononiát, Modenát, Parmát, Piacenzát, Lodit, Mediolannumot [Milánó], Páviát szemlélte meg; innét Cremona, Mantua [Mantova], Verona, Vicenza , Treviso, Görcz Városokon, Istria , és Stájer tartományokon , Grécz , és Bécs fő városokon Haza érkezett November' végével. Rómában 18., Neápolban 14., Fiorentiában 9., Mediolanumban 9., Velenczében 9, napokig tudakozódott.”

Ennek alapján nem tartom lehetetlennek, hogy Kiss Ernő már ekkor – még a katonai pályájának megkezdése előtt – megismerkedett a milánói Turati Anna (?) nevű hölgygel, tehát Kiss Ernő természetes (és minden bizonnyal elsőszülött) fia, Turati Ernest valószínűleg már 1818 nyarán megszülethetett. Ha mégsem, akkor véleményem szerint erre csak az 1830-as években kerülhetett sor, amikor Kiss Ernő már katonaként került olasz földre. Ugyanis – az 1817-es itáliai utazása ismeretében – valószínűbbnek tartom, hogy Kiss Ernőt nem helyezték át Tarnopolból [Galícia] Milánóba az 1820-as évek elején, továbbá azt is valószínűnek tartom, hogy házassága idején még az ulánusoknál szolgált.

Kiss Ernő itáliai katonai szolgálatával kapcsolatban hiteles adatra nem bukkantam, csupán Móricz Pál „*A Radeczky-huszárok*” (= Budapesti Hírlap. 1910. május 10., 2–4. oldal), és „*Magyar huszárok Milánóban*” (= Új Idők. 1912. július 7., 28. sz., 49–50. oldal) című novellájában találkoztam erre vonatkozó információval, eszerint Kiss Ernő 1830 és 1836 között már a Lombardiában, Milánóban [a San-Simpliciano-, a Vittorio- és Francois-kaszárnyákban] állomásozó 5. [a későbbi Radetzky] huszárezredben szolgált századosként. Ezt mindesetre valószínűvé teszi, hogy az aradi perben az alábbiak

szerint nyilatkozott: „... a bekövetkező eseményeket előre látva már múlt év februárjában Récsey tábornagy úrhoz fordultam, hogy szabadságot kapjak Olaszországba, és ott gróf Radetzky tábornagy úr alatt szolgálhassak.”

A 2012-es közleményemben még azt is leírtam, hogy Kiss Ernő 1819-ben lépett szolgálatba egy ulánus egységnél. Kiss Ernő – aradi perének iratanyaga szerint – a következőképpen nyilatkozott erről: „1818 júniusában léptem be hadapródként a Károly főherceg ulánusokhoz ...”. [A már meglevő 1. „Merweldt”, és a 2. „Schwarzenberg” mellé, a 3. ulánus (másképpen: dzsidás) – Károly főhercegről elnevezett – ezredet 1802-ben alakították meg, a lovasság 1801–1802. évi átszervezésének részeként. (Az ezredeket az ezredtulajdonos neve alapján is megkülönböztették.)]

Az biztos, hogy Kiss Ernő 1819 októberében (mostohaapja, Leuven Ernő halálakor) még csak ulánus „cadet”, azaz tisztjelölt volt. Tiszti, hadnagyi

rangot 1820-ban kapott. Felesége halálakor, 1827 elején már főhadnagy volt. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy – miután megözvegyülve visszatért az aktív szolgálatba – a huszárokhoz valószínűleg csak a századosi rang elérése (megvásárlása) után került, addig továbbra is az ulánusoknál volt.

Kiss Ernő későbbi alakulatának, a 2. huszárezred tulajdonosa 1795-től 1847-ig József főherceg, 1847-től I. Ernő Ágost, Hannover királya volt. Ebből következik, hogy 1845 és 1847 között Kiss Ernő a 2. „József főherceg” huszárezred parancsnoka volt, és – formailag – a 2. „Hannover” huszárezredet csak 1847-től vezethette.

Annyi bizonyos: a témát még sokáig nem lehet lezártnak nyilvánítani, bármikor előkerülhetnek, új, eddig még nem ismert, vagy éppen feledésbe merült dokumentumok, információk az aradi vértanú Kiss Ernővel, illetve a családjával kapcsolatban.

Tóth-Bencze Tamás

* * *

BALOGH GYULA

KISS¹ ERNŐ KÉZFOGÓJA

A szentgyörgyi Horváth-család Vasvármegye régi, előkelő családjai között foglalt helyet. Tagjai időnként nemcsak az országos és vármegyei hivatalokban, de a katonai pályán is magasabb tisztségeket töltöttek be. Ebből az érdemes családból származott a múlt század első évtizedében egy kedves leány-gyermek: Krisztina², ki hajadonná serdülve, hitvese lőn egy dúsgazdag, daliás huszártisztnek³: Ittebei és Eleméri Kiss Ernőnek, aki, mint tudjuk, a gyászos 1849. október 6-án mártír halállal pecsételte meg hazája iránt való szeretetét az aradi Golgothán. Krisztina atya, szentgyörgyi Horváth János, kir. kamarás, több vármegye táblabírája, s az 1825 – 1828-iki országgyűlésen Békés vármegye követe, – anyja borsodi és kátymári Latinovics Anna vala. Horváth János nagy vagyonú ember volt. Birtokai több vármegyében feküdtek. Ezen felül bérben bírta Grassalkovich herceg bajai óriási uradalmát is, kölcsönösszegek törlesztése címén.

Kiss Ernő és Horváth Krisztina házassági eljegyzéséről kívánok e sorokban oly adatokról megemlékezni, a melyek eddig a nyilvánosságot elkerülték.⁴

Hogy mikor és hol ismerkedett meg a két fiatal lélek, arról nem szólnak a feljegyzések, csak következtetésekre vagyunk utalva.

Kiss Ernőnek voltak nővérei, nénjei is, kik közül az egyiket gróf Sigray Fülöp vas megyei birtokos bírta feleségül. Valószínű, hogy az ifjú Kiss, gyakrabban eljár nővéréhez látogatóba, annál is inkább, mert korán árvaságra jutván, otthon már akkor nem voltak szerető szülők, kik ölelő karokkal várták volna haza – hazatérő gyermeküket. Egy ilyen találkozás alkalmával találtak bizonyára, s szívükben életet nyert a forró érzés, mely őket utóbb egyesíté.⁵

Az eljegyzés több évi ismeretség után csak 1826. március 19-én ment végbe Pesten. Kiss Ernő az ezen alkalommal kelt házassági szerződésben maga említi, hogy „ennek előtte több esztendőkkal megismervén Méltóságos Szent-Györgyi Horváth János cs. kir. kamarás Úrnak Christina nevű, ritka tulajdonságú Kis-Asszonyát”⁶ – elhatározta, hogy őt eljegyzzi és feleségül veszi –

Az elhatározást tett követte. Kiss Ernő megkérte Krisztina kezét. A szülők azonban, főként az atya, idegenkedtek e házasságtól, ’s csak nagy nehezen, sok küzdelem után sikerült a két szerelmes szívnek az akadályokat elhárítani.

A hír szája sokat beszélt terhes adósságokról, melyekbe a gondos szülői ellenőrzést nélkülöző fiatal embert némi-nemű ifjonti könnyelműségek keverték. Horváth azonban, mint gondos, leánya

jövőjét a szíven viselő atya, beleegyezését bizonyos feltételekhez kötötte. Elsősorban is azt kívánta, mutassa be Kiss Ernő „gavallér parolájára” összes adósságainak össze és teljes jegyzékét. Kívánta, adjon általános meghatalmazást, hogy adósságait, s peres ügyeit rendezhesse. Jelentse ki, hogy amint a kézfogója megtörtént, a katonaságtól megváljak, s ezredéhez többé be nem vonul. Kívánta, hogy eddigi jószágkormányzóját bocsássa el, maga gazdálkodjék és „*spórolja meg a Director fizetését.*” Jelentse ki, hogy Krisztina, amint a házassági kötés megtörtént, azonnal, mint „coacquisitrix” lép oldala mellé.

A teljes meghatalmazást az atya azért tartotta szükségesnek, mert Kiss Ernő a kiskorúsága alatt csinált adósságokat 1819-ben visszavonta, s azokból csak a valóságosan kézhez vett összegeket kívánta kamatostul megfizetni.

Azonkívül pereskedett a néneivel, s elszámolási pere volt nagybátyjával, Kiss Antallal, aki felette a gondnokságot viselte. Szükségesnek mutatkozott, hogy ezen ügyek az atyának személyes felügyelete alatt bonyolítottassanak le.

Mikor Horváth János az adósságok hosszú jegyzékét a kezéhez vette, bizony-bizony megdöbbsent egy kissé, de megnyugtatót talált abban, hogy Kiss Ernő terjedelmes uradalmi, jó kormányzás mellett, biztos reményt nyújtottak a kibontakozáshoz.

Kiss Ernő adósságai csak az 1816 – 1822-ig terjedő évekről kerek számmal 1.077.001 azaz egymillió-hetvenhétezer forintot tettek ki bécsi értékben. A róluk szóló adóslevelek és váltók kelti helyei a következők: Pest, Tétény, Bécs, Pozsony, Buda, Zólyom, Szolcsa, Kovarecz és Érsekújvár.

A hitelezők többnyire szemenszedett uzsorások. De egy-két olyan nevet is látunk a sorban, amelyeknek viselőiről már csak társadalmi állásuknál fogva, s egyéb tekintetből sem tehetjük föl, hogy Kiss Ernő ifjú tapasztalatlanságával visszaéltek volna.

Ezen adósságokhoz járultak bizonyos mértékű terhek is, melyek az 1822 – 1826. közti években keletkeztek. Hogy azonban ezen adósságokat a megfelelő világításba helyezzük, gondoljunk először is a szívtelen uzsorásokra. Azután nem kell felednünk, hogy Kiss nemeslelkű, gavallér ember volt, a szó legteljesebb értelmében. Nagyobb költségekre vagyoni helyzete is kötelezte. Fiatal korában is sok mentő körülményt találunk.

Nagyobb összegeket emészthettek föl azon kiadásai is, melyekkel az akkori idők gyakorlata szerint a gyorsabb előlépés útjait egyengetni kellett. Számolnunk kell jó szívével is. Nála nemcsak a

hozza közelállók, de mások is mindig nyitott erszényre találtak.

Úgy látszik, hogy Kiss Ernő Pozsonyban, 1826. március elején kérte meg Krisztina kezét az atyától. Eleget tevén a feltételeknek, óhajta teljesült. Örömtől duzzadott kebelével sietett hát Pestre, hol az anya, s szívének drága választottja izgalmak között várták érkezését.

A Horváth-családnak Budán is, Pesten is voltak értékes ingatlanai. Budán a Krisztinavárosban egy terjedelmes telek, az ugynevezett „Horváth-kert”, melyen napjainkban a krisztinavárosi nyári színház áll; azután Pesten az Uri-utcában egy kényelmes palota.

A jegyváltás napjául, amint már említettem, 1826. március 19-ét tűzték ki. Horváth maga nem ment Pestre. Lehet, hogy egészségi állapota, vagy talán az országgyűlési tárgyalások akadályozták, de elküldé bizalmas emberét: Vidovich Györgyöt⁷ hogy rendelkezéseit a családtagokkal tudassa.

Pesten, 1826. március 19-én tehát megtörtént Kiss Ernő kézfogója szívének bálványával: Krisztinával. Az ünnepély szentgyörgyi Horváth Józsefnél, az ara atyjának testvérénél folyt le, melyen az anyán kívül a család közelebbi rokonai vettek részt.

„*A körülállások következőleg úgy fejtették ki magukat, valamint a Méltóságos Úr reménlette. – Tini kisasszonynak Kiss úrhoz való hajlandóságát, amennyire ezen árnyékvilágot kitapasztalhattam, leginkább a mai ebéd felett, – ahol a két szeretett pár egymás mellett volt helyeztetve, örömmel láttam; amelyből minden jövőendőbeli boldogságukat is nem fundamentom nélkül következtetem*” – írja Vidovich még az ünnepély estéjén Horváthnak.

De a vőlegény is ugyancsak sietett ám, hogy hírt adjon túlárado boldogságáról. Még aznap írt jövőendőbeli apósának, örömet és boldogságát tolmácsolván. Ez a levél német nyelven van írva. A kegyelet is parancsolja, hogy ezt a levelet, bár csak fordításban, ide iktassam.

Ez a levél, melyet én most itt a kezemben tartok, volt az ő kezében is! Láttá, érintette egy oly időben, a mikor szívét a boldogság édes érzelmei töltötték el. Szent ereklje és szól a következőképpen:

„*Nagyságos, igen tisztelt Horváth Úr!*

*Tintával és tollal lehetetlen vázolni nagyságát a boldogságnak, melyet a mindenek felett kedves Tini-
kével, nagyon tisztelt leányával való, s csak imént történt jegyváltásunk bennem keltett.*

Hogyan rójam le méltó hálámat Ön iránt, igen tisztelt uram, aki megalapítója boldogságomnak!

Talán azon határtalan nagyrabecsülés által, melylyel Ön iránt, a legkegyesebb Mama, s az én kiváló, derék jövődöbeli feleségem iránt viseltem.

Ezen meggyőződésben bizton nézek a jövő elé, mert boldogságomat és megelégedésemet most én is föltalálom drága Tinikém kedély-nyugalmában, melyet ő tisztelt szüleinek beleegyezése nélkül soha föl nem találhatott volna.

Holnap küldöm el lemondásomat. A tiszti jelleget azonban fönntartom.

Csütörtökön elutazom, még pedig az ön kívánsága szerint, Bajára. Tini holnap utazik. Be fogja tehát látni, hogy minden percem meg van számlálva. Tini csókolja kezeit gyermeki szeretettel. Nővérem ajánlja magát jóindulatába. Én, meg Tini tovább atyai oltalmába, s atyai áldását ismételve is kérve, maradok köteles nagyrabecsúlással továbbra is lekötelezettje: Kiss Ernő s.k. Martius 19-én, esti 7 órakor.

A jegyváltásnál jelen voltak: Marie, Pepi, az öreg Draskovich, Tichy és Vidovich. Ez utóbbinak egy levelét is mellékelem. A négy utóbb nevezett, mint tanú, aláírta a házassági szerződést is.”

Tagadhatatlan, hogy e levél némileg katonás modorban van tartva. Mikor Krisztina kedélynyugalmáról beszél, egy kissé homályos. Azt azonban lehet sejteni belőle, hogy a jegyváltást megelőző időben hevesebb családi jelenetek is fordulhattak elő.

A házassági szerződésben Kiss Ernő arájának, jegyajándékképen, ötezer aranyat ajánlott föl.

Különös találkozása a véletlennek, hogy Tichy, a szerződés egyik tanúja, és Tichy (József) azon Wachter-ezredbeli őrnagy is, aki az aradi vértanúk kivégzéséhez kirendelt katonaságot vezényelte. S talán éppen egy és ugyanazon személy. Nem lehetetlen. Hiszen a hadbíróság tagja között is ketten ültek olyanok, akik Török tábornoknak a tanítványai voltak, s most felette ítéleztek. Sok furcsaság megtörténhetett akkor!

Kiss Ernőnek a hadbíróság előtt tett vallomásából tudjuk, hogy 1849-ben már özvegy volt.

Egy másik adat pedig azt bizonyítja, hogy Krisztina már 1841. június 29-én sem volt az élők

sorában. Horváth János az 1841. június 29-én Pesten kelt végrendeletének 12-ik pontjában ugyanis ezt mondja: „Minthogy nekem jelenleg leánymagzataim nincsenek, azokról rendelkezni felesleg valónak tartom.”

A végrendeleten a tanúk között a legnagyobb magyar is szerepel, írván alá magát: „Gróf Széchenyi István, mint e végre megkért és együtt jelenlevő tanú.”⁷ Ami azt bizonyítja, hogy Krisztina atyja is Széchenyi bizalmasabb köréhez tartozott.

Forrás:

Pesti Hírlap 1910. dec. 25. 134–135. p.;

Vasvármegye 1911. jan. 22. 4–5. p.

Jegyzetek:

1. Hogy Balogh Gyulának ez a cikke eddig vajon miért nem került Anna-bál kutatók látókörébe, arra vonatkozóan nem sikerült magyarázatot találni.
2. A hölgy neve egyértelműen, mint az alábbiakból is kiderül, kizárólag Krisztina, illetve becézve Tini. Horváth Krisztinát a halotti anyakönyv szerint a Répcseszentgyörgyön (Vas megye) temették el, koporsója feltehetően a katolikus templomban a Horváth család sírboltjában található (Dóka Ferenc hegyfalusi plébános szíves közlése).
3. A legújabb adatok alapján ez egyáltalán nem biztos, valószínűbb, hogy Kiss Ernő ekkor még az ulánusoknál szolgált.
4. „*melyek a nyilvánosság figyelmét eddig elkerülték...*”: Balogh itt a szentgyörgyi Horváth család levéltárára céloz, ami az ő levéltárossága idején került Vas vármegye Levéltárába. Sajnálatos tény az, hogy az általa felhasznált iratok jelzetei a családi levéltár elenchusából könnyen azonosíthatók, azonban a megadott helyeken már nem találhatók, és hosszas keresés ellenére sem kerültek elő.
5. A félkövérrel szedett sorok a genealógus-levéltárnok Balogh Gyula figyelmetlenségét árulják el: Kiss Ernő családját a nemeskéri Kiss családdal azonosnak vélte. Nemeskéri Kiss Lujza gróf Sigray Fülöp felesége volt, utóbbiak tényleg Vas megyében (Iváncon) éltek – egy emberöltővel később. Ezt leszámítva Balogh jelen írásában idézett források hitelességéhez nem férhet kétség.
6. Úgy tűnik, Zákonyi és körének 1825-ös Anna-báli „alapító” éve még korábbra tolódik, persze feltételezve továbbra is azt az eddig még sosem igazolt (ám életszerű) elképzelést a fiatalok Horváth-házbeli ismerkedéséről.
7. Vidovich György Békés megye alispánja ld.: www.bekes-archiv.hu/id-450-vidovich_gyorgy.html
8. A végrendeletet részletesen ismerteti: Benczik Gyula: Répcseszentgyörgy.

LICHTNECKERT András, *A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig, 1702–1949.* Balatonfüred, 2013, 448 oldal, függelékben 54 színes képpel

A balatonfüredi gyógyfürdő múltja a magyarországi bencés rendtörténet társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásainak sorába tartozik. A rend egyik legismertebb és legfontosabb gazdasági nagyüzeme nem pusztán, sőt nem elsősorban a rend történetéhez tartozik, szerepe a korabeli magyar társadalom egésze szempontjából jelentős, ami túlmutat az egyházi rend keretein. A fürdőre vonatkozó balneológiai és történeti szakirodalom igen gazdagnak mondható. Ezen belül a bencés történetírás is foglalkozott vele. Sörös Pongrác a *Rendtörténet* tihanyi apátsági kötetében külön fejezetet szentelt a balatonfüredi fürdőnek, munkáját a pannonthalmi levéltárban található iratok egy részére alapozva. A társadalom- és művelődéstörténet a fürdői társadalom és kultúra, az időtöltés aspektusait vizsgálta, ennek megfelelően a vendégekre, a fürdői szórakozásra és időtöltésre vonatkozó levéltári forrásokat és szépirodalmat, korabeli publicisztikát hasznosította. A most ismertető monográfia az itt soroltakra is kitérve a fürdőt elsősorban mint gyógyító intézményt, annak működését tárta fel és mutatja be. Ez a megközelítés a széles körű levéltári és szakirodalmi merítés mellett a rend fürdőre vonatkozó teljes levéltári iratanyagának feltárását hozta/követelte meg, így a fürdői történetben a bencések mint tulajdonosok és működtetők szerepe jóval hangsúlyosabban jelenik meg.

Lichtneckert András könyve a fürdőről eddig megjelent legteljesebb és legnagyobb volumenű történeti monográfia. A mű teljességre törekszik, hasznosítva egyfelől a balneológiai, orvostörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, rendtörténeti szakirodalmat, másfelől a rend, a kormányzások, a közigazgatás és egyes családok levéltári iratanyagát. Mindezt egyben forráskritika alá veti, és ahol szükséges, folyamatosan korrigálja a rögzült tévedéseket, hibás értelmezéseket. Mindezek mellett a szerző deklarált célja a balatonfüredi fürdő elhelyezése az európai fürdőkultúrában. Bármelyik tematikus fejezetről legyen szó, az adatok értelmezési keretét a népszerű és nagy múltú európai fürdők története, megfelelő adatai szolgálnak. Ez megteremti annak lehetőségét, hogy Balatonfüred jelentőségét ne csak hazai, hanem külföldi vonatkozásban is pontosabban meghatározhassa.

A könyv tematikus fejezetekre épül, amelyek egyben a gyógyászat, a fürdői kultúra fejlődési fázisait, formálódását és változását, ezen belül Balatonfüred fejlődésének egymást követő korszakait követik végig: hogyan válik egy savanyúvízi forrás körül kiépülő telepen a kezdeti ivókúrából savanyúvízi gyógyintézmény,

majd balatoni fürdőkultúra és szanatórium. A fürdő történetét a folyamatokra fűzi fel, az egyes tematikus fejezeteken belül pedig szintén az időrend a rendező elv.

Az egyes korszakok és témák egymáshoz viszonyított arányát a fürdőtörténet eddig feltárt ismeretei szabták meg. Mivel az 1867 utáni fürdőkultúráról és balneológiáról viszonylag terjedelmes szakirodalom áll rendelkezésre, a szerző a hangsúlyt az ezt megelőző időszakra helyezte. Ezt az is indokolta, hogy a korszak latin és német nyelvű forrásait és szakmunkáit a szakirodalom eddig kevésbé hasznosította. A szerző most ezeket is beemelte a kutatásba, és így nemcsak a legkorábbi időszakra vonatkozó forrásokat dolgozta fel, hanem az orvostörténeti szakmunkák jóval szélesebb köréből is merített. Ez új adatok napvilágra kerülését és ismert adatok pontosabb értelmezését is lehetővé tette.

A könyv a szerzőnek az elmúlt évtizedben végzett kutatásai során feltárt ismeretek összegzése. A munka során több, a könyv fejezeteiben részletesen kidolgozott témában részeredményeket publikált tanulmányokban és ismeretterjesztő, népszerűsítő cikkekben. A balatonfüredi fürdővel foglalkozó eddigi kutatás jóval kevesebb levéltári forrást használt, mint amennyi valójában rendelkezésre áll: a Sörös Pongrác által publikált forrásokon kívül elsősorban olyan forrásokra támaszkodott, amelyek közvetlenül a fürdőre vonatkoznak, a gazdasági levéltár iratai közül főleg az építkezési és számadási iratokat hasznosította.

A könyv nyolc fejezetre tagolódik, amely összesen hat korszakot tárgyal. A nyitó fejezet a füredi balneológia kialakulásával és fejlődésével, a gyógy módok változásával és ennek megfelelően az egyes európai fürdők párhuzamaival foglalkozik. A szerző kutatása módosítja a savanyúvíz első említésére (1694) vonatkozó eddigi ismereteket, és azt két évtizeddel korábbra (1673) teszi. Sorra veszi az első leírásokat és a víz összetételére vonatkozó balneológiai adatokat. A füredi víz első gyógyászati elemzésére 1772-ben került sor, amelynek adatai Heinrich Crantz osztrák birodalmi gyógyforrásokról 1777-ben publikált könyvében jelentek meg. A fürdő első orvosa, Oesterreicher Manes József 1781-ben kiadott doktori értekezésében a füredi savanyúvizet többek közt a híres pyrmonti vízhez hasonlította, és ennek is köszönhető, hogy Schwartner nyomán az 1860-as évekig alkalmazták Füredre a „magyar Pyrmont” kifejezést. Az európai fürdők jellegével és a gyógyvizeik hatásával való összevetés és hasonlítás („magyar Meran”, „magyar Nauheim”) bemutatásával vázolja a füredi vízről és fürdőről való kortársi gondolkodást, rá-

mutatva egyben a fürdőkultúra és a gyógyászat fejlődésében bekövetkezett hangsúlyváltásokra. A külföldi minták hatására a gyógyvízről való gondolkodás a fürdőről mint komplexumról való gondolkodássá bővült, kijelölve egyben a fejlesztések irányát. A fürdőorvosok és a magyarországi balneológusok ismerték és hasznosították az európai fürdői szakirodalmat. Megjelentek az első fürdői szakleírások. Carl Ludwig Sigmund 1837-ben közölte az első olyan korszerű balneológiai leírást a füredi fürdőről, amely megfelelt a külföldi szakirodalmi követelményeknek. Munkája helyszíni kutatásokon alapult és történeti vonatkozásokat is tartalmaz, nem szorítkozott a vegytani és orvosi ismeretekre. Analízisei alapján kimutatta, hogy a füredi savanyúvíz nem vetekszik a pyrmonti vagy a seltersi vizek minőségével. Ennek nyomán a külföldi munkákban is korrigálták azt a nézetet, miszerint a füredi savanyúvíz vasas. Ugyanakkor a balatoni hideg fürdő gyógyhatását a savanyúvízzel egyenrangúnak tekintette. A magyar szakmunkáknak köszönhetően Füred bekerült az európai fürdőkultúra vérkeringésébe. A tévhitek szertefoszlásával a gyógy módok és a betegek köre is változott. Ebben kiemelkedő volt a fürdői orvosok – Orzovenszky Károly, Mangold Henrik – szerepe, akik a külföldi eredményeket igyekeztek Füreden is hasznosítani a savókúra, illetve a szőlőkúra bevezetésével. A tüdővész terjedésével nagyobb szerepet szántak a klimatikus gyógyhelynek. Javasataik és fejlesztési terveik szakmailag és tudományosan megalapozott stratégiákat fogalmaztak meg, a szakosodást sürgették. Ilyen javaslat volt a szívbetegek szénsavas fürdőkkel való kezelése, amely 1902-ben indult meg Sümegi József szívgyógyásznak köszönhetően.

A specializációnak köszönhetően Füred hivatalosan is gyógyhellyé vált, ezzel együtt továbbra is üdülőhely maradt.

A balneológiai ismeretek bővülésével a fürdőfejlesztés folyamatos átgondolást kívánt, újabb és újabb fejlesztési terveket fogalmazott meg, ami a fürdőtulajdonosoknak és működtetőknek is mindvégig folyamatos pénzügyi kihívást jelentett. Az első vállalkozók a seborvosok voltak. A fürdő létrejöttét a szerző 1702-re teszi, amikor Flaker András fehérvári sebész megvásárolta az akkor még Áracs területéhez tartozó irtásföldet, amelynek nyugati szomszédságában volt a savanyúút. A területen fürdőkutat ásatott és melléje fürdőépületet emelt. Őt követően a gyógyfürdő seborvosok, fürdősök tulajdonában volt egészen 1755-ig, amikor Lécs Ágoston tihanyi apát megvásárolta, majd Füredhez csatolta a rend által már hat éve bérelt területet. A megvásárolt fürdőt az apátság bérleményként működtette az 1780-as évekig, mely időszokról mindeddig keveset tudunk. A levéltári források, elsősorban a számadáskönyvek vizsgálatával

azonban immár fogalmat alkothatunk a fürdőtelep fokozatos kiépüléséről, a különböző kiszolgáló épületek jellegéről, elhelyezkedéséről, a beszerzett eszközökről. A levéltári forrásokból egyértelmű, hogy bár nem a rend alapította a fürdőt, a feloszlása előtti időszakban, különösen Vajda Sámuel tihanyi apátsága idején, meghatározó szerepe volt a fürdőtelep átalakításában és építkezéseiben. 1786-ban a telepen 75 vendégszobát, 7 konyhát és 120 lóra való istállót vettek számba. Szintén az 1780-as években indultak meg a főúri magánépítkezések, és ekkor jelentek meg az első fürdőrendszabások. A helytartótanács szabályozta a fürdőorvos, a sebész, a gyógyszerész és a rendbiztos fizetését.

A fürdő 1787-től kamarai kezelésbe került. Célként fogalmazták meg színvonalának európai szintre emelését, és nyereséget kívántak termelni. Ez az időszak a fürdőtelep fejlesztése szempontjából nagy jelentőségű. A korábban ad hoc jelleggel folyó építkezések helyett most egy fürdői kolónia tervszerű kiépítését kezdték meg, ennek eredményeként alakult ki a telep ma is látható, kereszt alakú tengelye Schilson János tervei szerint. A fürdői intézményeket európai minták alapján kívánták kiépíteni és megteremteni, melyhez a tervezetet Oesterreicher fürdőorvos készítette: a kút védelme, a savanyúvíz palackozása, szállás, közlekedés megszervezése, fürdőházak, angolkert, fürdőtelepi intézmények létesítése, szórakozási lehetőségek megteremtése. A fürdő életében és fejlődésében meghatározó időszak leírásához a szerző széles forrásbázist használt, beemelve a kutatásba a helytartótanácsi levéltár rendkívül gazdag iratanyagát. A nagy munkát és jó forrásismeretet igénylő iratanyag feltárásával a szerző jelentős eredményeket és új ismereteket sorakoztat fel. Kimutatja, hogy a fürdő ebben az időszakban vált korszerű, tervszerűen kiépített európai fürdővé. A fejlesztés hasonló volt a szintén állami irányítással folyó franzensbadi építkezésekhez, és az ottani fejlesztéssel egybevetve megállapítható, hogy Füred egyenrangúvá vált vele. A fejlesztések a bevételek növelését tették szükségessé, és a számadások alapján megállapítható, hogy a másfél évtized pénzügyi mérlege a tetemes kiadások ellenére is pozitív volt. A kamarai időszakban megkezdett építkezéseket a bencések fejezték be 1802-ben. A józsefi időszak alatt érvényesülő állami szabályozás és szellemiség hatásai alól a visszaállított rend nem vonhatta ki magát. A fürdőorvosok az elért színvonal fenntartását szorgalmazták. Ez konfliktusokhoz vezetett. Oesterreicher, akit a rend időközben elbocsátott, a fürdő hanyatlásával vádolta és feljelentette az apátságot. A lefolytatott vizsgálat után a fürdői orvos részére utasítás kiadásával és a vármegye által kinevezett fürdőbiztossal látták biztosítva a fürdő megfelelő működését.

A következő évtizedek fejlesztésében meghatározó volt az 1826-os és 1834-es tűzvész, amely átgondolt újjáépítést tett szükségessé, egyben megteremtette a lehetőséget a fürdő korszerűsítésére. A tűz után a Balatont eltakaró épületek lebontásra kerültek és a sétateret a tó irányába is ki tudták terjeszteni. Új fürdőház épült, és nagy beruházások történtek az épületek berendezésében is, valamint a savanyúvíz palackozásához az üvegpalack mellett bevezették a kőkorsók használatát. Sigmund részletes fürdői leírása a tűzvészek utáni állapotról készült. Az építkezésre vonatkozó iratok segítségével a szerző a telep valamennyi korabeli épületét lokálja és belső berendezésüket is ismerteti.

Az újjáépítésre fordított súlyos összegek miatt született meg az elhatározás, hogy az apátság a fürdő működtetését saját kezelésbe vegye, ne bérlőkkel működtesse. Az 1917-ig fennálló helyzetben a bencések folyamatosan fejlesztették a fürdőt. Ebben meghatározó szerepe volt Écsy László fürdőigazgatónak, akinek naplója a korszak megismerésében nélkülözhetetlen forrásnak bizonyult. (A naplót szintén a szerző dolgozta fel és adta ki.¹) Az 1840-es évek a fürdő felfutását és hírnevének erősödését hozták, Füred a nemzeti vállalkozások színhelyévé vált. A fejlesztések részeként bevezették az ágynemű és fürdőfelszerelések kölcsönzését, úri közfürdővel bővítették a hidegfürdőt, a régit pedig átengedték a szegényebb vendégeknek. Külön épületet emeltek a zenészeknek, lövöldét, éttermet, kávéházat létesítettek, felépült a fürdői templom, újságokat fizettek elő, megteremtették a magyar nyelvű színjátszást, és Seltersről importált korsókban palackozták a savanyúvizet. 1847-től a tavon menetrendszerűen járt a Kisfaludy gőzös. S bár mindezek ellenére a reformkorban Füred vendégforgalma alapján nem tekinthető a leglátogatottabb magyarországi fürdőnek, vendégei (arisztokraták, művészek, politikusok) társadalmi státusa miatt a korszak első számú fürdőjévé avanzsált.

A fürdői színvonal fenntartása és az új igények kiszolgálása folyamatos fejlesztéseket kívánt továbbra is. Az 1853-ban kinevezett új fürdőorvos, Orzovenszky a fürdő jövedelmezővé tétele érdekében önálló üzemmé szervezését és a tihanyi apátság gazdaságától való leválasztását tartotta szükségesnek. Több szálláshely építését szorgalmazta. Az elindult fejlesztések ellenére nem sikerült növelni a forgalmat. A nyugati minták követéseként 1855-ben Füreden is bevezették a kurtaxát és létrehozták a fürdőbizottságot.

Kruesz Krizosztom főapát és Simon Zsigmond tihanyi apát idején önálló üzleti vállalkozássá alakították a fürdőintézetet, hitelt vettek fel, elindították a telepen a parcellázást. Az 1866–1872 között történt beruházás jelentős fejlődést és korszerűsödést eredményezett. Az

1880-as években Füred bekerült az elsőrangú európai fürdők sorába. A pénzügyi nehézségek folyamatosan fenntartották azt a dilemmát, hogy a fürdőt a bencés rend saját kezelésében működtesse-e, avagy bérbe adja. Egy újabb, 1889-ben történt beruházás következményeként a fürdő jövedelmezőbb lett, elálltak az eladás-tól. 1892–1913 között növekvő forgalom mellett emelkedtek a bevételek is. A szakosodás és a fürdőszезон kiterjesztése érdekében határozták el a szanatórium és a Tibor-fürdő felépítését saját pénzen. 1915-re kialakult a fürdőtelep mai képe. A rend hatalmas összegeket költött annak érdekében, hogy a fürdőt európai fürdőkultúra élvonalában tartsa.

A könyv külön rövid fejezetben tárgyalja a füredi fürdőkultúra jellegét meghatározó gyógytényezőket és azok változásait. A savanyúvíz, a Balaton és a klimatikus viszonyok az egymást követő időszakokban váltak a füredi fürdőkultúra meghatározó tényezőivé. Mint minden fürdőhely kialakulásában, Füreden is a savanyúvízi források hasznosítása indította el a fürdőtelep kialakulását. A forrásvíz minősége és mennyisége határozta meg a fejlesztés irányát. A 19. század közepétől a savanyúvíz mellett – részben annak csökkenő hozama és minősége miatt – kezdték felfedezni a Balatont, előtérbe került a tóban való fürdőzés. A század második felében a hangsúly az éghajlati adottságok gyógyászati hatásaira helyeződött, és Meran példáján Füred éghajlati gyógyhelyé vált.

A könyv monografikus jellegét erősíti, hogy igen részletesen foglalkozik a fürdői gyógyászat kérdéseivel. Az ismert és kevésbé ismert orvos- és orvoslástörténeti szakirodalom, valamint az újonnan feltárt levéltári források segítségével a füredi fürdőn folyó gyógyító munkának az eddig legteljesebbnek mondható összefoglalását adja. A feltárt adatok egyértelművé teszik, hogy a füredi fürdőkultúra alapja és mindvégig meghatározó tényezője a gyógyászat volt, melynek jellege és formái a kétszáz év során számos változást mutattak.

A füredi gyógyászat négy nagyobb szakaszra osztható. 1770-ig a seborvosok tevékenysége volt meghatározó, és ennek megfelelően az alkalmazott gyógymódok a köpölyözés és az érvágás voltak. Ezt követően a 19. század közepéig a fürdőn alkalmazott orvosok a savanyúvíz belső gyógyászati hatásait alkalmazták, figyelemmel az európai gyógymódokra, miközben a seborvosok továbbra is alkalmazták az ősi gyógymódokat, és a gyógyászat részévé vált a balatoni hidegfürdőzés is. Ez a hármasság adta a füredi fürdő sajátosan magyar és balatoni jellegét. A 19. század második felében megjelent a szakosodás igénye, a klimatikus jelleg került előtérbe, majd a 20. század elejétől a füredi gyógyászat meghatározója a szívgyógyászat lett.

A savanyúvíz minél szélesebb körű hasznosítását szolgálta a víz palackozása, melyre első adatunk 1782-ből való, amikor 1000 palacknyi vizet szállítottak Bécsbe. A palackozás megszervezésében Oesterreicher doktornak volt meghatározó szerepe, aki ebben is külföldi, elsősorban spai, seltersi mintát követett. 1846-ban már 200 ezer palacknyi vizet forgalmaztak, s megszervezték az országos értékesítést. Az 1860-as évekre azonban egyértelművé vált, hogy a savanyúvíz vize nem versenyképes, még a fürdőtelepi patikában is hozzá lehetett jutni a híres hazai és külföldi források vizéhez.

A savanyúvizet gyógyfürdőzésre már az első seborvos, Flasker is alkalmazta. A melegfürdő teremtette meg a fürdőintézet kialakulását: szálláshelyek, fürdőházak, kádak kialakítását. A melegfürdő maga is sokat fejlődött a 19. század során, míg az 1870-es évektől alulmaradt a hidegfürdővel szemben. A parasztfürdő, amely a köpölyözés helye volt, az Ófürdőházban egészen az 1880-as évek végéig működött.

A forgalmi adatok vizsgálatával pontosan meghatározható a gyógymódok alkalmazásának aránya, így a fürdői jelleg. A hidegfürdők népszerűvé válása előtt is ismert volt a balatoni fürdőzés. Az első nyílt vízi fürdőt Szily József állította fel 1783-ban, majd az 1780-as években a kamara is épített kabinokat, ezek 1787–1790 között működtek. Ennek ellenére még jó ideig idegenkedés övezte a hidegfürdőzést. Az apátság az 1820-as évek elejéig még elzárkózott attól, hogy hidegfürdőt építsen. Végül az uradalom 1822-ben építtette fel négy nagyobb és két kisebb kamrából álló fürdőjét a tavon, amelyek 1853-ig működtek ebben a formában. 1859-ben úszóiskolát hoztak létre. 1889-ben épült fel a füredi part képét sokáig meghatározó szép, modern, nagy fürdő.

A gyógyászat folyamatos fejlődését és ezzel egyben a fürdői szolgáltatásokat is az újabb gyógymódok bevezetése és alkalmazása tette lehetővé, amelyekben a fürdői orvosoknak volt meghatározó szerepük, akik ebben is külföldi mintákat követtek. A fejezet az orvosok és tevékenységük bemutatásával veszi sorra a gyógyászat tal kapcsolatos gondolkodás változásait. A szerző kutatásai e tekintetben is hoztak új eredményeket.

A fürdőorvosok feladatait utasításokban szabályozták, először 1786-ban. A seborvos a külső, az orvos a belső bajokkal foglalkozott. Utóbbi felügyelte a kutakat és az egész fürdőt, de nem lehetett a fürdő hasznóbérlője. Az 1821-ben kiadott utasítás 1848 után is érvényben volt. Az első kinevezett fürdői orvos Oesterreicher volt. Tevékenységét a kötetből részletesen megismerhetjük. És bár ő, illetve későbbi utóda, Mangold Henrik voltak az országosan is ismert orvosok, a szerző szerint a bencés rend és így Füred szempontjából is a későbbi orvosok, Wurm János, Petrovits Máté, Adler József, Orzo-

venszky Károly, Huray István és Sümei József tevékenysége jelentősebbnek mondható. A könyv Oesterreicher tevékenységét, a róla alkotott képet is átértékeli a széles körből merített források segítségével. Oesterreichert a rend visszaállításakor elbocsátották, Mangold esetében pedig fontos megjegyezni, hogy magánorvosként tevékenykedett, nem állt a fürdő alkalmazásában.

A szerző kiemeli Orzovenszky szerepét, akinek tevékenysége igen eredményesnek mondható. Hozzá köthető több jelentős fejlesztés: svájci mintára ő vezette be a savókúrát, újjáépíttette a hidegfürdőt, bevezette a gőz- és iszapfürdőt. Szakmunkái és fürdőismertetője ismertté tették szakmai körökben. Nevéhez kötődik a rövid életű Fürdői Lapok elindítása 1868-ban. Szintén ő vezette be 1868-ban a fürdőn a Mangold Henrik magánpraxisában már 1860-ban alkalmazott szőlőkúrát. A későbbi specializációban, a szénsavas víz szívgyógyászati alkalmazásában Sümei József orvos szerepe volt a meghatározó. Az ő eredményes működését látva kezdett bele a rend az 1912–1915 között megvalósuló fejlesztésekbe, a szanatórium létrehozásába.

A könyv következő fejezete a fürdőtelepet mint működő üzemet mutatja be: hogyan igazgatták, reklámozták a fürdőt, hogyan szervezték meg a szállást, a vendégek ellátását, milyen járulékos intézményeket működtettek a fürdőn? Ez a fejezet tárgyalja a balatoni gőzhajózás megszervezését is. A fürdőintézet a kamara, majd a bencések időről időre kiadott utasításai alapján működött, amelyek az alkalmazottak feladatait is tartalmazták. 1835-től felügyelőt neveztek ki a fürdő élére. Szabályozták a savanyúvíz töltését, a szobák tisztántartását, az istállók, kocsiszínek működését, a bérlők és alkalmazottak munkaköri kötelességeit. A fejezet részletesen tárgyalja a tisztviselők és alkalmazottak feladatait, aminek alapján differenciált feladatokat ellátó alkalmazotti kör tárul elénk. Közli az alkalmazottak 1872. és 1913. évi listáját, utóbbin a szanatórium megnyitásához köthető új szakmák képviselői – laboráns, masször, liftes – is láthatók. A források segítségével sikerült összeállítani a fürdőn működtetett bérlemények típusait és az azokat bérlő személyek listáját. A fürdő külső felügyeletét ellátó Zala vármegye szabályozta az árakat. 1905-ben alkották meg az első, a belügyminiszter által jóváhagyott fürdőszabályzatot.

A fürdő népszerűsítésének fórumai az országos lapok (pl. *Hazai s Külföldi Tudósítások*), hazai és külföldi (elsősorban bécsi) újságok, majd az 1870-es évektől az apróhirdetések, a 20. század elejétől kezdve a fürdő saját színes, népszerűsítő kiadványai és a kiadott vendéglisták voltak. A fürdői jelentések elsősorban az orvosi szakmának szóltak, de rajtuk keresztül, az ő kezelésekre vonatkozó javaslatok által jutottak el a betegek Füredre.

A fürdői forgalom növekedését szolgálta a közlekedés fejlődése. 1861-től a Déli Vasút, majd 1909-től a közvetlen vasúti összeköttetés volt a meghatározó. Előbbi megépülése után a vendégek északi partra való szállításában a Kisfaludy gőzhajó kapott szerepet. A szerző itt az 1847 óta közlekedő hajó, a balatoni gőzhajózás megszervezése történetének részletes összefoglalását adja. A téma tárgyalását a hajózásnak a fürdőre történő közlekedésben játszott kulcsszerepe és a hajót működtető Társaság fürdői kötődése teszi indokoltá.

A fürdővendégek ellátását a tulajdonos bérlők bevonásával tette teljes körűvé. A településen vásár, a telepen boltok, bódék, bazársor, kofák, bábosok, kalmárok, fazekas, mészárszék, pékség, cukrász, kárpátok kaptak helyet. A vendéglők száma is szaporodott az idők során. A bérlőkre, kereskedésekre vonatkozóan összegyűjtött adatokat egy 1840/1841-es és egy 1881-es kimutatás közli. Az ellátás megszervezésében a 19. század első felében főként pesti kereskedők kaptak szerepet, majd fokozatosan betagozódtak a vespriemiek is.

A fürdővendégek elszállásolása folyamatosan problémát okozott a szűkös szálláslehetőségek miatt. A szállásadók sorában a település lakói már a 18. században megjelentek. Részletes kimutatást és leírást kapunk a fürdő kezelésében álló szállásokról és szolgáltatásairól. A szerző kimutatja, hogy a füredi fürdőt drágaság jellemezte, mivel – akárcsak ma – a vállalkozók a 19. században is igyekeztek a szezon ideje alatt megkeresni az egész évi jövedelmüket. A külföldi fürdőkkel összevetve megállapítja, hogy az ott kínált ételek egészségesebbek és jobb minőségűek voltak. Ugyanakkor Füreden a fürdőszolgáltatások differenciáltságot mutatnak: azokat a különböző rétegek lehetőségeihez igazították, ami a szálláshelyek berendezésében és szolgáltatásaiban mutatkozott meg.

Külön fejezet foglalkozik a fürdői társadalommal. A szerző lényeges megfigyelése, hogy a társadalomtörténeti kutatások eredményei a felhasznált források egyoldalúsága miatt korrekcióra szorulnak. Az eddigi eredmények jobbára a kiadott fürdőlistákra támaszkodtak, amelyek a fürdővendégeknek csak egy részét tartalmazzák. A fürdő elsődlegesen gyógyhely jellegéből és a korábban tárgyalt gyógy módok jellegéből is következően – megállapítása szerint – további társadalmi rétegek jelenlétével is számolni kell. A vendéglisták nem tartalmazzák a köpölyözés miatt a fürdőre érkező parasztokat, számuk és arányuk a fürdőorvosi jelentésekből becsülhető meg. Márpedig számuk jelentősebb, mint külföldön!

A magyar és külföldi fürdők kontextusába helyezve lehet a füredi fürdőtársadalom jellegét értékelni. Ha csak a hivatalosan megjelent vendéglistákat vesszük fi-

gyelemben, amelyek az „úri” vendégeket tartalmazták, a szakirodalom eddigi megállapításai, miszerint Füred a felső- és főleg a jómódú középneemesség fürdőhelye volt, megállják helyüket. Azonban ha a parasztfürdő és a közfürdő forgalmát is figyelembe vesszük, akkor látnunk kell, hogy a fürdői társadalomnak legalább ekkora arányban része volt a „plebs”, vagy a „paraszt” jelzővel illetett réteg is. A szerző ezzel a fogalommal azonosítja a fürdői társadalom legalsó rétegeit, ahogyan a források is megnevezik őket. Ez a megállapítás jelentős különbséget mutat például Marienbadhoz képest, ahol a köznép csak 10%-át tette ki a fürdői vendégeknek. A plebs azonban az 1880-as évekre fokozatosan kiszorult a fürdőről, ami az általuk igénybe vett kezelések (elsősorban a köpölyözés) korlátozásával függött össze. Kimutatja, hogy a reformkorban elit és plebs együtt alkották a fürdői társadalmat, ami a fürdő adottságaiból következett. Csupán a fürdőintézetben belül különültek el, majd a fejlesztésekkel és újításokkal párhuzamosan csökkent a köznép aránya. Voltak olyan intézmények, amelyek kifejezetten a szegények ellátását szolgálták: a szegények kórháza vagy más néven polgári ispita, valamint a Szegények Intézete, amelynek feladata az alamizsnagyűjtés volt. Nézete szerint nem helytálló az a megállapítás, miszerint a reformkorban Füred az elit fürdője volt. Helyesebb úgy fogalmazni, hogy a reformkorban az elit fürdője Balatonfüred volt, de nem kizárólag az elité. Az 1850-es évektől a beruházások és a szolgáltatások drágulása indította el a fürdővendégek szelekcióját, amely 1889-re teljesen befejeződött, ami a fürdőtelepi épületek elnevezésében is tükröződött (Grand Hotel, Klotild és Erzsébet udvar). A 20. században a két balatoni fürdő (Esterházy strand és fenéki községi strand) közönsége már nem keveredett.

A nagyobb forgalmú fürdőkön (Pöstyén, Szliács, Trencséneplic) a fürdőépületeket a társadalmi, rendi tagolódás szerint építették meg. Füred csak az 1834-es tűzvész után kezd ilyen irányban fejlődni. Itt is léteztek az úri vendégek egymástól elkülönülő „kasztszerű” csoportjai, amelyeket a *cotteria*, klikk fogalmával írtak le.

Csakúgy, mint a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, a fürdői vendégek körében is képviseltette magát a zsidóság. Mind a vendégek, mind a bérlők sorában megtaláljuk őket. Az 1820-as–30-as években arányuk átlagosan a fürdővendégek egyötödét tette ki. Füreden nem alakítottak ki külön fürdőházat a zsidó vendégek számára. 1786-ban a számukra fenntartott fürdőkamráról tesznek említést, a reformkori forrásokból pedig egyértelműen megállapítható, hogy akadály nélkül látogatták és használták a fürdőt. Csupán a vallási előírásoknak megfelelő étkezés biztosítása céljából különültek el. A zsidó vendégek nagy száma miatt a helytartó-

tanács és a kamara már az 1780-as években fontosnak tartotta megszervezni ellátásukat. A fürdön található két konyha egyikét bérleményként átengedték kóserkonyha céljára, majd 1817-re felépült a zsidó traktérház, amely a vendégek teljeskörű kiszolgálását fogja megoldani. A tűzvészben leégett épület szerepét az 1837-ben kialakított első zsidó vendéglő vette át, amely 1868-ban költözött új épületbe, és szolgálta mindvégig a zsidó vendégeket. A fürdön felekezeti megjelenő zsidóság az 1850-es évektől istentiszteleti célra alkalmas helyiséget is bérelt.

A fürdőtelepen az első magánépítkezésekre csak az 1790-es években került sor. Elsőként az uradalmi tisztek, orvosok építkeztek, ekkor épült fel a Horváth-ház. Az 1860-as évek második felében villaépítkezésre alkalmas telkeket mértek ki, akkor vásároltak telket az Esterházyak, Jókai Mór, Écsy László fürdőigazgató és Huray István fürdőorvos, majd az 1890-es években itt építtette fel magánvilláját Vaszary Kolos. A villatulajdonosok valóban a társadalmi elit jelenlétét erősítették.

Az utolsó tematikus fejezet a fürdőkultúra meghatározó részét képező szórakozás és időtöltés lehetőségeit tárgyalja. Bemutatja a fürdői tartózkodásról alkotott korabeli fogalmakat és ezek nyomán megfogalmazódó igényeket, amelyek a fürdő képére is hatással voltak. Az idő kellemes eltöltése legalább akkora hangsúlyt kapott, mint a gyógyulás érdekében igénybe vett kúrák. Külföldi példák nyomán Füreden is megfogalmazódtak ezek az igények, amelyekhez meg kellett teremteni az intézményeket. Ebben a kamarai időszaknak meghatározó szerepe volt. A minden fürdön jelen lévő zene mellett a szerző Füred vonatkozásában az Angolkert és a színház ügyével foglalkozik kimerítően. Előbbi kialakítására, fejlesztésére, történetére vonatkozóan ez az első nagy összefoglaló. A füredi színházi életre és intézményeire vonatkozóan a korábbi ismeretek összefoglalásán túl a szerző korrigálja az e téren rögzült korábbi téves adatokat. Figyelmet érdemel, hogy az általa feltárt újabb források terjedelmes alfejezetben tisztázzák Kisfaludy Sándor szerepét a füredi színház történetében, továbbá a színi előadások kezdetének pontos idejét és helyszíneit. A füredi fürdőtől elválaszthatatlan Anna-bál – valószínűleg a bőséges szakirodalomra való tekintettel – mindössze kétoldalmi terjedelemben jelenik meg a könyvben.

A könyv tematikusan tagolt szerkezetét megtöri az utolsó fejezet, amely a bencések kezében lévő fürdő utolsó korszakát, az 1918–1949 közötti időszakot mutatja be, az eddigi fejezetek terjedelméhez képest vázlatosan.

Füred történetében szimbolikusan leképeződik a bencés rend korabeli helyzete.

Sajnos nem kap megfelelő hangsúlyt annak kidomborítása, hogy a magyar bencések 1918. január 1-jével miért adták bérbe 50 évre a fürdőt a Balatonfüred Gyógyfürdő és Forrásvállalat Rt.-nek. A szerződésnek a rendre nézve hátrányos volta a két világháború közötti gazdasági válság idején még egyértelműbbé vált. 1930-ban a rend pert indított, hogy a fürdőt visszaszerezze, mivel az éves bér az infláció és a szerződésmódosítás következtében egy átlagos hivatalnok havi bérére csökkent. Az ügyben meghatározó szerepe volt az agilis Gácser Kalazantnak. A per következményeként a bérlő 1934-ben felmondta a szerződést, így a rend újra saját kezelésbe vehette a fürdőt. Az Rt. működése idején folyamatosan nőtt a vendégforgalom, ami az Erzsébet Szanatórium egész évi nyitva tartásának volt a következménye. Ebben az időszakban megsokszorozódtak a szénsavas fürdőkúrák, ami a kutak kimerülését okozta. Miután a rend visszavette a fürdő működtetését, intézkedéseket tettek a savanyúvíz feljavítására. Gácser részletes tervet készített, amelyben a fürdő átfogó fejlesztését és pénzügyi racionalizálását javasolta. A korszakot vázlatosan tárgyaló fejezetből explicite nem tudjuk meg a terv sorsát, de talán a háború miatt nem került sor a megvalósítására. A háború utáni újjáépítés idején Gácser mint a rend kormányzója újra szerepet kapott. Nem csak újjáépíteni kellett a megrongált és kifosztott fürdőt, hanem immár az volt a tét, hogy a rend megtarthassa azt. Gácser és végső soron a rend erőfeszítéseit tekintve, a hatalom érvelése – miszerint a bencések nem tették meg a közegészségügy szempontjából kielégítő fejlesztéshez szükséges intézkedéseket – fájóan cinikus volt, ugyanakkor egyértelművé tette a küzdelem értelmetlenségét.

A könyv végén található forrásgyűjtemény a fürdő működése szempontjából meghatározó, különböző korszakokban kelt fürdői rendszabásokat, szabályzatokat, valamint a fürdői alkalmazottak és orvosok utasításait tartalmazza.

Informatív, a könyv fejezeteiben is megjelenő megállapítások alapjául szolgáló számadatokból összeállított táblázatok képezik az Adattár tartalmát. Az adatok a savanyúvízi felügyelő éves számadásaiból származnak, amelyek kigyűjtése és egymás mellé rendezése is nagy munkát igényelt. Az egyes táblázatok a fürdőintézet bevételeire, bérleményeire, a szolgáltatásaiból származó jövedelmeire, a palackozott savanyúvíz mennyiségére, a meleg- és hidegfürdők forgalmára és a köpölyözésre vonatkoznak.

Lichtneckert András könyvének adatgazdagsága lenyűgözi a történészt, akinek fogalma van a levéltári kutatásról és a források feldolgozásáról, illetve azok nehézségeiről, időigényességéről. A könyvben folyamatosan jelen lévő forráskritika biztosíthat bennünket arról,

hogy a fürdő történetét a mindeddig legszélesebb forrásbázis alapján bemutató könyv adatai minden tekintetben megbízhatók. A monografikus jelleggel írt könyv a teljességre törekedett abban a tekintetben is, hogy a feltárt adatokat minél teljesebben közölje. Ez a tény a mű kézikönyv jellegét erősíti. Ugyanakkor az adatok ilyen gazdagsága mellett a szintézist adó gondolatok többször háttérbe szorulnak. A nehéz olvasmányt egyébként jó nyelvi stílus jellemzi. A könyv tematikus felépítéséből következhethet, hogy a szerző nem tudta elkerülni az ismétléseket, hiszen több esetben is úgy érezte, hogy egy-egy korszakot vagy történetet más-más aspektusból bemutatva, az adatok újbóli felidézésével kell vezetnie az olvasót.

A könyv fejezeteinek ismertetése során érintett új eredmények mellett még egyszer kiemeljük a könyv leglényegesebb megállapításait. A füredi fürdő a külföldi szakirodalomban megfogalmazódó követelmények alapján (is) egyértelműen európai színvonalúnak tekinthető. Fontos kérdés, hogy az európai fürdőkultú-

rában pontosan hol helyezkedik el. Ehhez volt szükség a fürdőre vonatkozó legteljesebb forrásanyag feltárása mellett a korabeli külföldi szakirodalom megismerésére, melynek megállapításait a szerző a könyv során mindvégig tükröként tartotta Füred elé. Füred versenyképességét sokáig a rossz közlekedési viszonyok korlátozták, majd a fürdőtelep szűk, terjeszkedésre alkalmatlan volta gátolta. Európai összehasonlításban lényeges különbség, hogy Füreden a nép folyamatosan jelen volt, miközben ugyanakkor az elit fürdője is volt. Ez a ketősség nem jellemző a nyugat-európai fürdőkire.

A könyv további fontos megállapítása, hogy Füred mindvégig elsődlegesen gyógyhely volt, ahol egyébként az európai fürdőkultúra és fürdői időtöltés kellékterápiába tartozó intézmények is jelen voltak.

Lichtneckert András most bemutatott könyve által a bencések egyik fontos intézményük történetének eddig legalaposabb feltárásával és összefoglalásával lettek gazdagabbak.

Jakab Réka

1 Lichtneckert András (szerk.): Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató naplója, 1863–1892. Balatonfüred, 2008.

EGYESÜLETI HÍREK

HORVÁTH ÁGNES – HORVÁTH ERIKA

AKI A CSALÁDJÁÉRT ÉLT

Horváth Lajosné, vagy ahogy Balatonfüreden a legtöbben ismerték, Somogyi Gyöngyi, meghalt. Nem volt könnyű sorsa, de szép és értékes élete volt. Olyan volt Ő, mint mi, legtöbben. A család volt számára a legfontosabb, ez hajtotta, ezért küzdött, ezért dolgozott.

Somogyi Gyöngyi 1936-ban született, nagygazda családba, három testvér közül elsőként. Édesapja a háborúban veszett oda, édesanyjától pedig a háború után vettek el mindent, amiért a család addig dolgozott, és ami a megélhetést biztosította számukra: szántókat, szőlőket, pincéket, állatokat, gépeket.

A háború után az egyedül maradt édesanyja nem tudta mindhárom gyermekét középiskolába járatni, egy gyermek iskoláztatására volt csak pénz. Gyöngyi lemondott a lehetőségről öccse, Zsiga javára. Dolgozni kezdett, így anyagilag is támogathatta a családot. Bár nappali tagozaton nem tanulhatott, munka mellett letette az érettségit, és könyvelő vég-

zettséget szerzett. Negyven éven keresztül dolgozott a Balatonfüredi Hajógyárban, szorgalmának és kedvességének köszönhetően az egész gyárban ismerték és szerették.

A sportban is helytállt, tagja volt a Leyrer Lőrincné (Buci néni) által vezetett versenytorna, művészi torna csapatnak. Sok versenyen képviselte Balatonfüredet sikerrel, ezekről még idős korában is szívesen mesélt.

Somogyi Gyöngyi egész életében megtartotta nyitottságát és érdeklődését. Rengeteget olvasott, tudás iránti szenvedélyét átadta gyermekeinek és unokáinak is.

Egész életében Balatonfüred, és a város történetének szenvedélyes rajongója volt. Rengeteget tudott a város múltjáról, tagja volt a Helytörténeti Egyesületnek, örömmel segédkezett a város történelmét érintő kutatásokban.

Hosszú betegség után 2016. január 2-án délután pihent el végleg. Abban a házban halt meg, ahol született, halálos ágyánál családja vette körül nagy szeretettel.

Arács falu kataszteri térképe 1858-ból

Lelőhely: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Térképtár (S 78 302)

Füred falu és fürdőhely ábrázolása Balatonfüred színes kataszteri birtokvázlatán (1858)
Lelőhely: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – XV. 11. b. K-83